

Jan-Andrea Bernhard

Castrisch/Zürich

Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt*

A tudományos irodalomban újra és újra előbukkan az a bizonyítandó tézis, hogy a magyar reformációban irányváltás állt be az 1550-es évek elején. Mintha a helvét hitvallás egyre inkább háttérbe szorította volna a lutherit, amely Magyarországon és Erdélyben mégiscsak uralta a reformáció kezdetét.¹ Ez az általános megállapítás semmiképpen nem elegendő ahhoz, hogy kielégítő választ adjon olyan fontos kérdésekre, mint pl. arra: miért fordult 1551-ben a bécsi magyar hivatal titkára, Fejérthóy János azzal a kérrrel a zürichi reformátorhoz, Heinrich Bullingerhez – és nem a wittenbergi Philipp Melanchthonhoz –, hogy Magyarország számára vigasztaló írást adjon.² Még kevésbé magyarázható, hogy ugyanabban az évben miért fogalmazott a katolikus pap, Juraj Drašković (Georg Draskovich) egy olyan vitairatot, amely kimondottan Kálvin úrvacsoratana ellen szól.

Ez a tanulmány Kálvin 1551 előtti, magyarországi és erdélyi hatásával valamint befolyásával kíván foglalkozni, és pedig kétféle módon: induktív módon, különböző teológiai és vitairatoknak kiértékelésével, deduktív módon pedig úgy, hogy felméri Kálvin jelenlétét a Duna- és a Kárpát-térségben – a kommunikáció és könyvtártörténet kiértékelésének segítségével.

* Az itt közölt írás átdolgozott változata annak a német nyelvű tanulmánynak, amely a következő kiadványban jelent meg: Fata Márta – Schindling Anton (szerk.): *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*. Nyomtatás alatt [Münster 2009], 25–56. A tanulmány elhangzott német nyelven 2009. október 16-án a kolozsvári Protestáns Teológia által szervezett nemzetközi Kálvin-értekezleten: *Kálvin teológiájának mai olvasata* (október 15–16.).

¹ Vö. Révész László: Die helvetische Reformation in Ungarn. In: *Ungarnjahrbuch 4* (1972) 72–100., itt 76 skk.; Bucsay Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart*. 1. kötet: *Im Zeitalter der Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform*. Wien – Köln – Graz 1977, 99–100., 104–107.; uő.: Calvins Präsenz in Ungarn. In: Neuser, W. H. (szerk.): *Calvinus Ecclesiae Doctor*. Kampen 1979, 209–210.; Fata Márta: Deutsche und schweizerische Einflüsse auf die Reformation in Ungarn im 16. Jahrhundert. Aspekte der frühneuzeitlich-vormodernen Identität zwischen Ethnie und Konfession. In: Kühlmann, Walter – Schindling, Anton (szerk.): *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*. Stuttgart 2004, 68. skk. Oekolampadius, Zwingli, Bullinger, Kálvin stb. írásainak korai recepciójára utalnak többek között: Schlégl István: *Die Beziehungen Heinrich Bullingers zu Ungarn, ungedruckte Dissertation*. Zürich 1965, megjelent még in: *Zwingliana* 22 (1966) 330–370.; Bernhard, Jan-Andrea: Von Adligen, Studenten und Buchdruckern in Ungarn. Ein Beitrag zur „Wende“ vom lutherischen zum reformierten Bekenntnis im protestantischen Ungarn des 16. Jahrhunderts. In: *Zwingliana* 33 (2006) 155–168.; Bucsay Mihály – Csepregi Zoltán: Das Abendmahlbekenntnis zu Marosvásárhely (Neumarkt) 1559. In: Mühlhling, Andreas – Opitz, Peter (szerk.): *Reformierte Bekenntnisschriften*, 2/1. kötet: 1559–1563, Neukirchen-Vluyn 2009, 97–100.

² Bernhard, Jan-Andrea: Reformátori üzenet és ökumenikus szellem. Bullingernek a magyar egyházakhoz küldött Libellus epistolaris (1551) című irata. In: Geréb Zsolt – Adorjáni Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Tökés István kilencvenedik születésnapjára*. Kolozsvár 2006, 467–470.

1. Drašković: *Confutatio* 1551

Juraj Drašković befolyásos horvát nemesi család fiaként született 1515-ben. Miután pappá szentelték, 1539-ben váradi kanonok lett. 1547-től Krakkóban és Bécsben tanult, ahol megismerkedett a humanista gondolkodással, 1549-től pedig Bolognában volt. 1550-től jogtudományokat tanult Paduában. Ebben az időben dolgozott *Confutatio eorum quae dicta sunt a Ioanne Caluino sacramentario, super verbis Domini Hoc est corpus meum* című írásán, ami 1551-ben Paduában jelent meg Giacomo Fabriano nyomdájában. Végül Drašković pályája a legmagasabb politikai és egyházi hivatalokig ívelt: 1553-ban I. Ferdinánd főtitkára, 1557-ben Pécs püspöke, 1565-ben Esztergom püspöke, majd Kalocsa érseke, és 1576-tól még Horvátország bánja is lett. Így nem meglepő, hogy Drašković részt vett az 1555-ös augsburgi béketárgyalásokon, valamint a tridenti koncíliumon is. 1587. január 31-én halt meg Bécsben,³ röviddel az után, hogy kardinálissá szentelték (1586).

Drašković Paduában megjelent *Confutatio* című munkája volt Magyarországon a reformatori mozgalom ellen írt második írás,⁴ s ugyanakkor ez az első olyan irat, amely a kálvini úrvacsoratan ellen szólt. Ezt a kis 22 oldalas művet Drašković a nagybátyjának, a szintén Horvátországból származó Martinuzzi Györgynek ajánlotta, aki váradi püspök és a fiatal király, Szapolyai János Zsigmond gyámja volt. Olyan ragyogó humanistának ismerjük, aki ugyanakkor energikus ellenreformátorként lett híressé. Drašković könyvajánlása azt mutatja, hogy Kálvin tanításai 1551 körül már ismertek voltak a váradi dioecesis területén. Drašković 1552-ben fordult ténylegesen a bécsi udvar hivatalához, és afelől értesítette a hivatalt, hogy az ún. *sacramentarius*ok, vagyis a svájci reformáció követői (Zürich, Bazel) már a váradi területen is terjeszkednek. Drašković kifejtette levelében, hogy a debreceni Kálmáncsehi Márton úgy hiszi: az úrvacsora elemei (a kenyér és a bor) csupán jelek és jelképek, és ezért el kell vetni tiszteletüket. A levél szerint tehát már nem a lutheri, hanem a helvét reformáció jelentett tulajdonképpen veszélyt a katolikus egyház számára.⁵

I. Ferdinánd király is hasonlóképpen értékelte a két reformációi irányzatot, és az 1548-as magyar országgyűlés, amely az augsburgi interim reakciója volt, az ő kívánságára adta ki azt az ellenreformáció-törvényt, amelyben csupán ezekről a csoportokról esik szó: *anabaptistas et sacramentarios*. A lutheránusokról itt már nem beszélnek.⁶ Ebből világosan kitűnik, hogy a *Confutatio*ban Drašković a helvét reformációval és Kálvinnal vitázik. Drašković Kálvint is *sacramentarius*nak nevezi, és egy sorba állítja Karlstadttal,

³ Juraj Drašković vonatkozásában vö. Szlavikovszky Beáta: *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken*. I. köt. Budapest 2007, 132., 134., 140.; Hojsak, Ivan: *Rodoslovlje obitelji Drašković*. Varaždin 2004; Révész Imre: Kálvin legelső magyar támadója Draskovich György és Confutatioja. In: *Theológiai Szemle* 9 (1933) 3–18., itt 5–8.

⁴ Az első irat Szegedi Gergelyé volt: *Censurae [...] in propositiones erroneas Matthiae Deuai*, [Wien] 1535. A *Censurae*-t Dévai Bíró Mátyás is felvette a *Disputatio de statu in quo sint beatorum animae post hanc vitam [...] item de praeceptis articulis christianae doctrinae* című munkájába ([Basel] 1537); cáfolatát ld. lentebb.

⁵ Vö. Juraj Drašković levele a bécsi Udvari Kancelláriához, 1552. júl. 10. Ld. Bunyitay Vincze: A hitújítás történetéből. In: *Századok* 21 (1887) 389–399.

⁶ Vö. *Constitutiones seu articuli Posonienses in generali dieta regnicolarum pro anno Domini 1548*. In: Bunyitay Vincze és mások (szerk.): *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. *Monumenta ecclesiastica tempora innovatae in Hungaria religionis illustrantia*. 5 kötet. (1520–1551), Budapest 1902–1912 (a továbbiakban: ETE); itt: 5. kötet, Nr. 84.; Bucsay: *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978*, 1. kötet, 140–141.

Zwinglivel, Oekolampadiusszal.⁷ Itt természetesen a dolgok háttérére kell tekinteni, vagyis arra, hogy a szerző miért jutott erre a következtetésre.

Drašković *Confutatióját* először az egyháztörténész Révész Imre elemezte 1933-ban.⁸ Azóta keveset foglalkoztak a művel, talán azért is, mert már csupán öt példány maradt fenn.⁹ Révész olyan alaposan foglalkozott ezzel a vitairattal, hogy itt már szükségtelen újból belemerülni a *Confutatio* egészébe. Viszont igen-igen fontos Drašković argumentációjának néhány sarkalatos szempontja és azoknak kontextusa.

Drašković már az előszóban megemlíti, hogy ő mindenekelőtt *cum commentario in priorem Epistolam ad Corinthios Ioann. Calvini*, éspedig a 14. fejezet magyarázatával, konkrétan a bevezető *Hoc est corpus meum* szavak értelmezésével kíván foglalkozni.¹⁰ Kálvin *Commentarii in priorem epistolam Pauli ad Corinthios* című írásai először latinul jelentek meg Strassburgban, 1546-ban. Ezeket később más nyelveken is kiadták több rendben. Drašković olyan mondatokra hivatkozik a *Confutatio* első részében,¹¹ amelyeket Kálvin a *Hoc est corpus meum*¹² szentírási szavakhoz fűzött, és egyenként cáfolja azokat.¹³ A szöveg-összehasonlítás alapján bizonyosan állítható, hogy Drašković az 1546-os latin kiadást használta.

1.1. Krisztus tropikus beszédmódja

Kálvin már a kommentár elején utal arra az argumentumra, amelyet más helyeken Krisztus tropikus beszédmódjának nevez (*locutio figurata*¹⁴). Ezt Drašković elutasítja az úrvacsora vonatkozásában, éspedig különböző megindoklások alapján. Drašković azt állítja, hogy Kálvin szerint Krisztus *Sophistarum more* cselekedne, amennyiben mást mondana és mutatna, mint amit kifejezni akar.¹⁵ Ezért a jel és dolog közötti különbségtétel, amit a *sacramentariusok* tesznek, merő szórszálhasogatás, holott éppen arról van szó, hogy higgyünk Krisztus *hoc est corpus meum, hic est sanguis meus* szavainak.¹⁶ Ezzel Drašković máris a *sacramentariusok* közé sorolja Kálvint, akik a tropikus beszéd-

⁷ Vö. Juraj Drašković: *Confutatio eorum quae dicta sunt a Ioanne Caluino sacramentario, super verbis Domini Hoc est corpus meum* [...]. Padua 1551, A4r–v, E3r, Fr–v.

⁸ Vö. Révész: *Kálvin legelső magyar támadója Draškovich György és Confutatiója*, 8–15.

⁹ A nyomtványok a következő helyeken lelhetők fel: Bécs (Österreichische Nationalbibliothek, Wien: CP.4.G.29), Padua (Biblioteca universitaria, Padua: PD0158), Perugia (Biblioteca comunale Giosuè Carducci, Perugia: PG0109), Pardonone (Biblioteca comunale Augusta, Pordenone: PN0052), Città di Castello (Biblioteca del Seminario vescovile die Concordia, Città di Castello: PG0032).

¹⁰ Vö. Drašković: *Confutatio*, A2v–A3r.

¹¹ Uo. A4r–Er.

¹² Calvin: *Commentarii in priorem epistolam Pauli ad Corinthios*. Strassburg 1546, A2v–A3r.

¹³ Im zweiten Teil der Streitschrift legt Drašković seine eigene *De veritate sacramenti Eucharistiae sententia* vor, vgl. Drašković? *Confutatio*, E2r–F2v. Auf der letzten Seite finden sich Grußgedichte von Frater Casparus Vngarus, Lucas Gingalio und Thomas Albinus (F3r).

¹⁴ *Panem Christum vocat corpus suum. Nam insulsum illud commentum absque disputatione repudio: non panem ostendisse Dominum Apostolis, sed corpus, quod oculis cernebant. Sequitur enim continuo: hic calix nouum testamentum in meo sanguine. Sit ergo extra controversiam: Christum hic de Pane loqui. Nunc quaeritur, quo sensu. Vt sensum eramus: tenendum est, locutionem esse figuratam. Nam id negare, est certe nimiae improbitatis. Cur ergo appellatio corporis Pani tribuitur? Omnes, puto, concedent, eadem ratione, qua spiritum sanctum Ioannes columbam uocat. Hactenus conuenit. Porro in spiritu ista fuit ratio, quod sub columbae specie apparuerat. Transferitur ergo spiritus nomen ad signum uisibile. Cur hic negemus similem esse metonymiam: nomenque corporis Pani tribui, quia eius signum sit aut symbolum?* Calvin: *Commentarii in priorem epistolam Pauli ad Corinthios*, 181v–182r.

¹⁵ Vö. Drašković: *Confutatio*, Bv.

¹⁶ Vö. uo. B2r–v.

módból indultak ki. A zürichi és bázeli reformátorok úrvacsora-értelmezése már az 1520-as években specifikumot jelentett Lutherrel szemben, ti. azt, hogy a bevezető szavakat tropikusán kell érteni, és pedig figyelembe véve János evangéliumának *Én vagyok...* mondásait.¹⁷ Drašković joggal helyezi Kálvint a Zwingli és Oekolampadius sorába, legalábbis bizonyos értelemben. Ugyanis 1551 körül már ismerték Zwingli és Oekolampadius iratait, nemcsak Magyarországon, hanem Erdélyben is.¹⁸ Így *sacramentalis* argumentumoknak tekinti Kálvin fejtegetéseit.

1.2. Krisztus ubiquitásának elutasítása

Miután Kálvin nyomatékosan hangsúlyozza a „Krisztusban való lakozás”-t és a „Krisztussal való eggyé létel”-t,¹⁹ a kezdőszavak elemzése rendjén elutasítja a transsubstantiatio tanát, és közbeszúrja a következő összegezést: *Concludo, realiter nobis in coena dari Christi corpus, ut sit animis nostris in cibum salutarem.*²⁰ Drašković nevétségnek tartja ezt: *hoc eorum commentum omnem phantasiam superat.* Majd azt kérdezi: miként is részesedhetnének ezek Krisztus testében (*corpus Christi realiter participare*), ha csupán közönséges kenyeret rágnak?²¹ Megjegyzendő, hogy Drašković itt is többes számban (*eorum*) beszél, Kálvint tehát minden további nélkül a *sacramentarius*okhoz sorolja, viszont nem mélyül el Kálvin tényleges argumentációjának kifejtésében. Ez pedig akkor lesz világossá, amikor cáfolni kezdi Kálvin további mondatait, amelyekben a következő központi gondolatot fogalmazza meg: hogyan is vehetnénk magunkhoz itt, a földön, Krisztus testét, ha az ő teste a mennyekben van?²² Kálvin itt elutasítja az „eszte-len” nézetet, hogy ti. *corpus Christi infinitum esse [...], nec ullo spacio contineri, sed implere coelum pariter & terram instar diuinae eius essentiae.*²³ Ezzel Kálvin világosan elhatárolódik Luthertől, aki a svájciakkal szemben újra és újra hangsúlyozta Krisztus *ubiquitását*, vagyis Krisztus emberi természetének reális jelenlétét.²⁴ Kálvin a *Genfi Kátéban* (*Le Catéchisme de l'église de Genève*, 1542) világosan beszél az ellen, hogy Krisztus testileg is jelen lenne az úrvacsorában, vagyis elutasítja az *ubiquitas* tanát.²⁵

¹⁷ Vö. Zwingli, Huldrych: *De vera et falsa religione commentarius*. In: Egli, Emil et alii (szerk.): *Huldrych Zwinglis sämtliche Werke*. 21 kötet, Berlin/Leipzig/Zürich 1905–2009. Itt: 3. kötet, 795–798.; ld. még Locher, Gottfried W.: *Grundzüge der Theologie Huldrych Zwinglis im Vergleich mit derjenigen Martin Luthers und Johannes Calvins*. In: uő.: *Huldrych Zwingli in neuer Sicht. Zehn Beiträge zur Theologie der Zürcher Reformation*. Zürich 1969, 292–293. Stephens, Peter: *Zwingli. Einführung in sein Denken*. Zürich 1992, 132. Zwingli és Oekolampadius halála után (1531) minden svájci reformátor átveszi a tropikus beszédmód argumentumát. Zürichben Bullinger és Jud, Bázellen Myconius, Bernben, Churban Comander, St. Gallenben Vadian, végül hitvallásszerű formában kerül bele a *Confessio Helvetica posterior* (1566) 21. fejezetébe is.

¹⁸ Vö. Bernhard: *Von Adligen, Studenten und Buchdruckern in Ungarn*, 158–163.

¹⁹ [S]ed dum in nobis habitat, dum est unum nobiscum, dum eius sumus membra, ex carne eius, dum in unam denique & vitam, & substantiam cum ipso coalescimus. Calvin: *Commentarii in priorem epistolam Pauli ad Corinthios*, 183r.

²⁰ Uo.

²¹ Vö. Drašković: *Confutatio*, C2r.

²² *Nodus tantum unus iam superest, qui fieri possit, ut Corpus, quod in coelo est, nobis hic in terra detur.* Calvin: *Commentarii in priorem epistolam Pauli ad Corinthios*, 183r.

²³ Uo.

²⁴ Luther Kurtz *Bekentnis vom heiligen Sacrament* (Wittenberg 1544) című írása ebben a kérdésben is támadta a zürichi prédikátorokat, és az úrvacsoravita újból kirobbant; vö. Mühlhling, Andreas: *Zürcher Bekenntnis von 1545*. In: Faulenbach, Heiner – Busch, Eberhard (szerk.): *Reformierte Bekenntnisschriften*. 1/2. kötet: 1535–1549, Neukirchen-Vluyn 2006, 449–452.

²⁵ Vö. Calvin: *Le Catéchisme de l'église de Genève*. (354–355. kérdések.) In: Faulenbach, Heiner – Busch, Eberhard (szerk.): *Reformierte Bekenntnisschriften*. 1/2. kötet, 359. Az *ubiquitástan* Zwingli és követői

Természetesen fennmarad a kérdés, hogy Drašković miért nem vitatta ezt a fejezetet, pontosabban: miért ugrotta át? Vajon az ubiquitas tanát képviselte, akárcsak Luther, és úgy érezte, hogy ebben egyetért vele, s így az 1548-as magyar országgyűlésen hallgatólagos toleranciát tanúsított a lutheránusok irányában? Szorítóban érezhette magát. Egyrészt amiatt, hogy Aquinói Tamás elutasította Krisztus emberi természetének ubiquitasát;²⁶ másrészt azonban Luther Wilhelm von Ockhams és Gabriel Biels érveléseit is felhasználta, amikor kidolgozta az ubiquitas tanát.²⁷ Ha Drašković megcáfolta volna Kálvin ubiquitas-tannal szemben tanúsított elutasító magatartását, akkor Wilhelm von Ockhammal is szembe kellett volna szállnia. Ez viszont aligha egyezett volna azokkal a gondolataival, amelyeket a *De veritate sacramenti Eucharistiae Sententia* című írásában fejtett ki. Ebben ugyanis azt igyekezett bizonyítani, hogy az igaz egyház – Cyprianustól Duns Scotusig – „egységesen” értelmezte az eucharisziát.²⁸ Űgyesen átlépett a realisták (*via antiqua*) és a nominalisták (*via moderna*) közötti univerzális vitán. Drašković a *via antiqua* képviselője volt,²⁹ és ezért visszautasította a lutheri ubiquitas-tant, akárcsak Kálvin. Ha tehát ismerjük ezt a háttérrel, mindjárt érthetővé válik: Drašković azért ugrotta át Kálvin ubiquitas-tant elutasító nézetét, hogy ne kelljen megcáfolnia azt.

1.3. Hivatkozás Augustinusra

Érdeemes megemlítenünk, hogy Drašković Augustinusra is hivatkozik, és pedig Kálvin azon véleményének cáfolásánál, hogy a kenyér Krisztus *tesseract corporisa* és a hívő ember e testet, noha nem látja, mégis úgy fogadja, mint ami *spirituale alimentum*.³⁰ Drašković itt az állítja, hogy az eucharisziának ilyenszerű szégyentelen értelmezése egyenesen istentelen: *ab autore Diabolo profectam, D. Aurelio Augustino uiro eruditione, [...] ascribere*.³¹ Ő skolasztikus módon cáfolja Kálvin augustinusi fogalmakra vonatkozó magyarázatát: *sacramentum est sacrae rei signum, valamint ezt is: manducatio spiritualis*. A két elv nemhogy megszüntetné a *veritatem sacramenti Eucharistiae* felfogást, hanem éppen megerősíti azt: *Nam signum aliquod tum est minus perfectum signato, quando praeter speciem signati nihil habet. Sed quod non est tantum signum, sed etiam ueritas signati manifestum et signum perfectius esse signato*.³² Drašković nem a cáfolatban, hanem először a *Sententiában* foglal-

általi elutasításához vö. Locher: *Huldrych Zwingli in neuer Sicht. Zehn Beiträge zur Theologie der Zürcher Reformation*, 262–263.; Bernhard, Jan-Andrea: „Vna cuorta et christiauna fuorma da intragüider la giuuentüna”. Der erste Katechismus Bündens als Zeugnis der Ausstrahlungen der Zürcher Reformation. In: *Zwingliana* 35 (2008) 45–72, itt: 71–72.

²⁶ Sőt: Drašković azt hangsúlyozza, hogy Aquinói Tamás a *Sententia*-kommentár 4. könyvének 10. *Distinctiójában* ezt fejté ki: *...in hoc sacramento verum Christi corpus continetur (quaestione prima). Et anima concomitantur non ui Sacramenti (quaestione secunda). Et sanguis & caro sub specie uini eodem modo (quaestione tertia)*. Drašković: *Confutatio*, Fr.

²⁷ Vö. Iserloh, Erwin: *Gnade und Eucharistie in der philosophischen Tradition des Wilhelm von Ockham. Ihre Bedeutung für die Ursachen der Reformation*. Wiesbaden 1956, 174., 197. skk., 253–266.

²⁸ Vgl. Drašković: *Confutatio*, E4v–Fr.

²⁹ Megjegyzendő, hogy Aquinói Tamás a *Sententiában* a realista Canterbury Anselmusra és Duns Scotusra hivatkozik a skolasztikusoknál.

³⁰ *Quid igitur? Panem uides: praeterea nihil. Sed audis tesseract esse corporis Christi. Ne dubita impleri a Domino quod uerba sonant, corpus quod nequaquam cernis, spirituale esse tibi alimentum*. Calvin: *Commentarii in priorem epistolam Pauli ad Corinthios*, 183v.

³¹ Drašković: *Confutatio*, D2v.

³² Uo. D2v–D3r.

kozik részletesen Augustinus úrvacsoratanával, amikor is Augustinust *per Augustinum* magyarázza.³³ Őt végül is az egyházatyák közé sorolja Cyprianus, Ambrosius, Chrysostomus, valamint a skolasztikus Canterbury Anselmus, Aquinói Tamás és Duns Scotus mellé, és idézetekkel próbálja bizonyítani a sákramentumtan tekintetében fennálló egyezőséget.³⁴ Végül pedig felteszi a szónoki kérdést: *Iam fidelis ponderet ac perpenderit utrum magis sit Carolostadio, Oecolampadio, Zuinglio, Caluino ac huiusmodi hereticis opinioni credendum: quam sanctorum patrum ac martyrum testimonio standum.*³⁵

Nagyon fontos, hogy Drašković Kálvinnal cáfolja Augustinus úrvacsoratanát, és pedig azért, mert Kálvin – míg máshol, pl. a *Petit Traicté de la Sainte Cene, La forme des chantz et prières ecclésiastiques* című írásában vagy pedig az *Institutio christianae religionis*-ban ismételten hivatkozik Augustinusra³⁶ – az 1Kor 11 magyarázatánál éppen nem Augustinusra hivatkozik. Ez azt jelenti, hogy Drašković nemcsak Kálvin 1Kor-ról írt kommentárját ismerte, hanem más írásait is, talán a megnevezett műveket is, amelyekben Kálvin Augustinusra hivatkozik.

Drašković nyilvánvalóan jártas volt nemcsak Kálvin, hanem Zwingli, Oekolampadius és Karlstadt írásaiban is. A zürichi reformátorok tényleg újra és újra hivatkoznak Augustinusra.³⁷ Drašković joggal sorolja Kálvint a *sakramentariusok*hoz. Ebben az összefüggésben természetesen arra kell utalni, hogy 1549 májusában a genfi és zürichi reformátorok ténylegesen összefogtak a *Consensio mutua in re sacramentaria* érdekében. Ennek *Accord* című, 1551-es francia kiadása nemcsak ismert volt Magyarországon, hanem örömmel is fogadták azt.³⁸ Ahogyan Joachim Westphal az *Farrago confusaneorum ac inter se dissidentium opinionum ex Sacramentariorum libris congesta* című írásában (1552) szemrehányást tett Kálvinnak, hogy túlságosan közeledett Zwinglihez,³⁹ azonképpen Drašković a *sakramentariusok* közé sorolja Kálvint a *Confutatio eorum quae dicta sunt a Ioanne Caluino sacramentario* című írásában.

³³ Drašković: *Confutatio*, E4r–v. A következőkből sorol fel locusokat: *De salutaribus documentis*, 33. fejezet és *De unico Baptismo*, 5. könyv.

³⁴ Uo. E4v–Fr.

³⁵ Uo. Fr–v.

³⁶ Vö. Calvin, Johannes: *Institutio christianae religionis* (1536). In: Baum, Wilhelm és mások (szerk.): *Ioannis Calvini Opera quae supersunt omnia*. 59 kötet. Braunschweig 1863–1900 (a továbbiakban: CO); itt: 1. kötet 103., 106., 109., 126., 131.; valamint az *Institutio* további kiadásai; uő: *Petit Traicté de la Sainte Cene* (1541). In: Barth, Peter és mások (szerk.): *Ioannis Calvini Opera selecta*. 5 kötet, München 1926–1952; itt: 1. kötet, 513., 524.; uő: *La forme des chantz et prières ecclésiastiques* (1542). In: 2. kötet, 14.

³⁷ Vö. Zwingli, Huldrych: *Vßlegen vnd gründ der schluffreden oder Artickeln* (1523). In: Z, 2 kötet, 121.; uő: *Fidei ratio* (1530). In: uo. 6/2. kötet, 805.; vö. Locher: *Huldrych Zwingli in neuer Sicht. Zehn Beiträge zur Theologie der Zürcher Reformation*, 251.; Jud, Leo: *Catechismus. Christliche klare vnd einfalte ynleytung in den Willenn vnd in die Gnad Gottes* (1534). In: Farner, Oskar (szerk.): *Leo Jud. Katechismen*. Zürich 1955, 214.; Bullinger, Heinrich: *De origine erroris libri duo* [...]. In: *posteriore dissertur de Institutione & ui sacrae Coenae domini* [...]. Zürich 1539, 232r; uő: *Sermonum decades quinque*. Zürich 1552, 334r–v.

³⁸ Vö. Heinrich Bullinger levele Joachim Vadianhoz, 1551. márc. 8. In: CO, 14. kötet, 71.

³⁹ Kálvin határozottan védekezik e szemrehányás miatt: *...in Consensus nostro reperient lectores quidquid continet edita Ratisponae confessio, quam Augustanam vocant*. Johannes Calvin: *Defensio sanae & orthodoxae doctrinae de Sacramentis* [...] (1555). In: CO, 9. kötet, 19.

2. Kálvin teológiájának elterjedése Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt

Az 1550-es években Ambrosius Moibanus azzal a észrevétellel fordult Kálvinhoz Breslauból, hogy Lengyelországban és Magyarországon intenzíven foglalkoznak az írásaival.⁴⁰ Moibanus szavai alapján világossá válik, hogy Kálvin művei ebben az időben már elterjedtek Kelet-Közép-Európában, és olvasták őket. Moibanus észrevételének felülvizsgálata az által vált lehetővé, hogy az 1980-as évektől számos szegedi és budapesti publikáció nyitott utat szisztematikusan a Szent István-i birodalom történelmi könyvtálmányára felé.⁴¹

Az igen terjedelmes anyagból már első vizsgálatra az állapítható meg, hogy 1550 körül már nagyon sok *Calviniana* található Magyarországon, mindenekelőtt annak nyugati és északi részén. Ugyanebben az időben Erdély néhány német és magyar nyelvű városában található különböző Kálvin-művek. Ha megnézzük az 1541-ben három részre szakadt Szent István-i Magyarország politikai térképét, akkor egyáltalán nem lehet csodálkozni ezen: a délvidéki vazallus államoktól Szerbiától és Boszniától, fel Északig (a Duna mentén), tehát az ország teljes középső része török uralom és fennhatóság alatt állt.

Nádasdy Tamás mágnás (1498–1562), aki 1516-ban Joachim Vadiannál tanult Bécsben, sárvári udvarát Nyugat-Magyarország fontos kultúrközpontjává tette. Erről tanúskodik az udvarában működtetett nyomdája, ahol 1541-ben készült el Sylvester János első magyar Újtestamentuma, valamint számos reformációval rokonszenvező humanista jelenléte, sőt reformátoroké is, akik részben az udvarhoz tartozó iskolában tevékenykedtek. Feltétlenül meg kell említenünk Nádasdy gazdasági intézőjének, Pernesith Györgynek könyvtárát. Megvizsgálva a könyvtár teológiai könyvtálmányát, egyértelmű, hogy abban a svájci reformáció művei voltak túlsúlyban.⁴² A 62 címből 13 svájci reformátortól származik és csak négy a wittenbergi reformáció képviselőitől. Könyvtárban megvannak a következő művek: Zwingli *Opera* (Zürich 1544/45), Bullinger *In evangelium secundum Matthaeum commentarius* (Zürich 1542), *Alcoran* (Basel 1543) Bibliander kiadásban; és természetesen ott áll mellettük Kálvin *Institutiója* is a könyvtárban, valamint még három – sajnos cím nélküli megemlített – munkája: *libri tres Joan(nis) Calvinij*.⁴³ Pernesith, mint a sárvári udvar tanítója, különösképpen előmozdította a helvét irányú reformációt Nyugat-Magyarországon.

Viszonylag elég sokat lehet tudni a bibliofil humanista, Johannes Dernschwam (1494–1568) Neusohl-i könyvtárának állományáról.⁴⁴ Dernschwam morvaországi

⁴⁰ Vö. Ambrosius Moibanus levele Kálvinhoz, 1550. szept. 1., valamint 1552. márc. 24. In: CO, 13. kötet, 638.; 14. kötet, 307.

⁴¹ Ld. az 1965-ös alapítású sorozatot: *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* (szerk. Keserű Bálint), mindenekelőtt a 11–19/3. kötet, Szeged 1983–2008 (a továbbiakban: *Adattár*); vö. *A Kárpát-medence korai könyvtárjai*. Szerk. Monok István. 7 kötet, Szeged 1996–2004 (a továbbiakban: KKK).

⁴² Pernesith röviddel halála előtt (1560. máj. 9.) állította össze a könyvtár jegyzékét.

⁴³ Vö. Kovács Sándor Iván: *Bornemissza Péter mecénásának könyvtárjegyzéke*. Irodalomtörténeti Közlemények 66 (1962), 83–89.; itt: 84. skk.; *Adattár*, 13/1. kötet: Varga András: *Magyarországi magánkönyvtárak*. Budapest/Szeged 1986, 1. kötet, 1533–1657, 12. skk.

⁴⁴ Vö. *Adattár*, 12/1. kötet: *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*. Kísérőtanulmányal közreadja Berlász Jenő; sajtó alá rendezte és a mutatót készítette Keveházi Katalin, Monok István. Szeged 1984.

származású német volt, aki 1525-től 1548-ig volt Fuggerek által bérelt magyarországi rézbányák megbízott vezetője. Dernschwam 1552-ben kezdte katalogizálni 1200 kötetes könyvtárát, és ehhez folyamatosan hozzáírta csekély számú, későbbi könyvszerzeményeit. Könyvtárának nagy része ma Bécsben található. Noha könyvtárát csupán gyűjtőszennvedélyből gyarapította, szellemtörténeti szempontból mégsem szabad lebecsülnünk ezt a bányavárosi gyűjteményt. Ugyanis innen kölcsönözni lehetett a könyveket, amint erre az *Index minora deest* vagy *desunt* bejegyzései bizonyítják.⁴⁵ A koraiújkorai történész Berlász Jenő megvizsgálta a nyomtatott írások eredetét, és megállapította, hogy 328 kiadást Svájcban nyomtattak, míg például csak 140 kiadás származik Velencéből, illetve 73 Párizsból. A zürichi reformáció számos műve mellett természetesen ott vannak a *Calvinianak* is, különösen az *Institutio christianae religionis*, továbbá kommentárok a prófétákhoz, zsoltárokhoz, valamint a páli levelekhez, de a nyomtatványok között megvan az 1550-es *Genfi Káté* is.⁴⁶

1552-ben Eperjes város új lelkésze, Matthias Lauterwald von Elbing összeállította az itt már megtalálható könyvek leltárát. Ebben megtalálhatjuk az egyházatyák munkáinak több kiadását is (valószínűleg Bazelben készültek),⁴⁷ azonkívül Luther és Melanchthon néhány művét, de ott vannak mellettük a következő könyvek is: Kálvin: *Institutio*, Megander: *In Epistolam Pauli ad Ephesios Commentarius* (Basel 1534), Erasmus *De libero arbitrio* (Basel 1524), valamint Bullinger *Handlung oder Acta gebaltner Disputation und Gespräch zuo Zoffingen inn Bernner Biet mit den Widertöuffern* (Zürich 1532).⁴⁸

Kassán ekkor már (ti. a 1520-as évek elejétől) humanista-reformáló szellem uralkodott.⁴⁹ Az egykori ferencrendi Dévai Bíró Mátyás 1531-ben kezdett prédikálni Kassán,⁵⁰ és ekkor nagy viták folytak közte és Szegedi Gergely között, aki szintén franciskánus volt. Miután azonban a város Szapolyai János kezére került (1536), a magyar menekültek folytonos bevándorlása egyben a reformáció előretörését is eredményezte. A várost végül I. Ferdinánd szerezte vissza 1552-ben.⁵¹ Ferdinánd ugyanebben az évben adta ki azt a törvényt, amely azonos jogokat biztosított a magyarok és németek számára. De e mellett igen fontos az 1557-es statútuma, amely a hitkérdések egységére vonatkozik: *Zu dem ersten woll E.N.W. mit bohém vleis gedenccken, [...], das das wort gottes und das heilig ewangelium klar und rein, deutsch, hungerisch und wyndisch verkündigt würde, damit gross*

⁴⁵ *Adattár*, 12/1. 300.

⁴⁶ Uo. 211., 215., 230., 235.

⁴⁷ Vö. Bernhard, Jan-Andrea: Die Bedeutung des Basler Humanismus für Ungarn. Warum ungarische Adelshöfe zu Förderern der Reformation helvetischer Richtung wurden. In: Čičaj, Viliam – Bernhard, Jan-Andrea (szerk.): *Tagungsband zu „Orbis Helveticorum“*. Nyomtatás alatt [Bratislava 2010], 6–7.

⁴⁸ Vö. *Adattár*, 11. kötet: Iványi Béla: *A magyar könyvkultúra múltjából*. Szerk. Herner János – Monok István. Szeged 1983, 361. skk.

⁴⁹ A kassai iskolában 1521-től tanítottak Erasmus *De duplici copia verborum* alapján. Vö. Leonhard Cox levele Erasmushoz, 1527. márc. 28. In: Allen, Percy S. és mások (szerk.): *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami*. 12 kötet, Oxford 1906–1958; itt: 7. kötet, 2. skk.

⁵⁰ Dévai Bíró ezt hangsúlyozza Johannes Faber püspök vádpontjainak cáfolata rendjén, hogy ő *ad solem praedicandi prouinciam fuisse vocatum, non ad missandum, ut testis est Senatus Cassoniensis*. Dévai Bíró Mátyás: *Disputatio de statu in quo sint beatorum animae post hanc vitam [...] item de praecipuis articulis christianae doctrinae*. [Basel] 1537, 68v.

⁵¹ Vö. Bodnárová, Miloslava: Die Reformation in den ostslowakischen königlichen Städten in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: Schwarz, Karl – Švorc, Peter (szerk.): *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und konfessionsgeschichtliche Beiträge*. Wien 1996, 27–32.

*und klein, arm und reich, möchte in warem erckentnus und furcht gottes leben und wandeln.*⁵² Ez a statútum kifejezetten megemlíti Isten megismerését, és ez annak bizonyítéka, hogy Kálvin teológiája ekkor már ismert volt. Kálvin tanításának az a specifikuma, hogy ő már az *Institutio* első kiadását (1536), valamint az 1537 katekizmusát (*Instruction*) Isten megismerésével kezdi. Ezzel a szemponttal sem Luther, sem pedig Melanchthon nem foglalkozik ennyire centrálisan és átfogóan. Noha a statútum megjelent, a kassai, a német polgárok mégis intézkedéseket foganatosítottak a reformátusok elnyomására,⁵³ úgyhogy azoknak első könyvjegyzékei csak a 16. század végéről származnak. Említsük meg például a bibliafordító Károlyi Gáspár (1530–1591) könyvjegyzékét, amelyet özvegye csak 1597-ben készített el, és amely tartalmazza Erasmus *Annotationes* című munkáját, Augustinus és Tertullianus műveit, de mellettük egy *Opus Calvinii* is.⁵⁴ E könyvek legtöbbje később a kassai városi könyvtárba került, amint azt már az első katalógus is mutatja, hogy ti. a könyvtárban számos Kálvin-kommentár (próféták, a páli levelek) található, valamint az *Institutio* is.⁵⁵

Brassóban hasonló dologgal találkozunk. 1575-ben sok polgári család könyvgyűjteménye került a gimnázium könyvtárába. Ha arra gondolunk, hogy nemcsak Honterus, hanem sok más erdélyi szász lutheránus lelkész Melanchthon hatása alatt állt,⁵⁶ akkor nem csodálkozunk, hogy Kálvin műveit, az *Institutio* több példányát és a próféták könyveihez írt kommentárokat a könyvtárnak adományozták.⁵⁷

Kisebb városokban is voltak *Calvinianák*, pl. Váradon, Segesváron, Szentágotán.⁵⁸ Ex libris vagy Supralibros formában sok tulajdonosi bejegyzés is található ezekben a könyvekben, ami azt mutatja, hogy a könyveket többször is továbbadták, mielőtt valami hagyatékjegyzékbe kerültek volna.

Az 1550-es évek elején Nyugat- és Észak-Magyarországra, valamint Erdélybe került *Calvinianák* közül a különböző kiadású *Institutiók*, a próféták könyveihez és a páli levelekhez írt kommentárok a leggyakoribbak. Ebben az összefüggésben természetesen hangsúlyozni kell, hogy a *Calvinianák* mellett ott vannak Bullinger, Oekolampadius, Pellikan-Musculus, Melanchthon és Luther művei is.⁵⁹ Nem tudjuk pontosan megítélni, hogy a *Helveticák* miként szaporodtak a *Wittenbergianákkal* szemben, az viszont világos, hogy a kivételektől eltekintve, a *Helvetica* és így Kálvin művei is kevesebb számúak, mint Luther és Melanchthon művei. Tény az, hogy Magyarország és Erdély különböző vidékein már a 16. század közepén jelen voltak a *Calvinianák*, és megtörtént recepciójuk. Ezzel erősíthető meg Ambrosius Moibanus megjegyzése, hogy Magyarországon behatóan foglalkoztak Kálvin írásaival.⁶⁰

⁵² Kaschauer Statut von 1557. Ld. Kemény Lajos: Kassa város legrégebbi statútuma (155?, 1562, 1563). In: *Történelmi Tár* 18 (1895), 578–582.; itt: 579.

⁵³ Vö. Fata Márta: *Deutsche und schweizerische Einflüsse auf die Reformation in Ungarn im 16. Jahrhundert*, 86–89.; Bodnárová: *Die Reformation in den ostslowakischen königlichen Städten in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, 30. skk.

⁵⁴ Vö. *Adattár*, 13/1. kötet, 57.

⁵⁵ Uo. 15. kötet: Monok István (szerk.): *Kassa város olvasmányai, 1562–1731*. Szeged 1990, 115–116., 118. skk., 128., 147., 153., 157.

⁵⁶ Ld. alább.

⁵⁷ Vö. *Adattár* 16/4. kötet: *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen, 1575–1750*. Budapest 2004, 531., 537., 566.

⁵⁸ Vö. KKK, 5. kötet: Emödi, András: *A Nagyváradi Székeskáptalan könyvtára a XVIII. században*. Budapest/Szeged 2002, Nr. 465, 1521; *Adattár* 16/4. kötet, 717., 722., 741., 750., 753., 772–773., 777., 779.

⁵⁹ Vö. Bernhard: *Von Adligen, Studenten und Buchdruckern in Ungarn*, 158–163.

⁶⁰ Ld. a 40. lábjegyzetet.

Így hát jogos a kérdés: vajon igaz-e az megállapítás, hogy Kálvin teológiai hatása már az 1540-es években érvényesül Magyarországon és Erdélyben. Ez természetesen nem csupán ahhoz kapcsolódik, hogy elterjedtek a *Calvinianák*, hanem összefügg a magyarországi főiskolások peregrinációjával is. Álljon előttünk példaként a már említett Dévai Bíró Mátyás. Peregrinációja sokatmondó képet nyújt a 16. századi Európa kommunikáció-történetének viszonyairól. A szakirodalom sokat beszél Dévai Bíró Mátyásról, viszont kevés munka foglalkozik a forrásokkal.⁶¹ A magyar reformáció történetének nagyöregje, Bucsay Mihály volt egyike azon keveseknek, akik fáradsággal nem törődve, eredetiben olvasták Dévai Bíró Mátyást.⁶²

Dévai Bíró Mátyás (1500–1545) Krakkóban tanult 1523 és 1525 között, ezt követően pedig ferences szerzetes lett. Akárcsak sok más ferencrendi, nemsokára ő is reformgondolatokkal kezdett foglalkozni. Sor szerint a második magyarként iratkozott be a wittenbergi egyetemre (1529).⁶³ Később Budán és Kassán tartózkodott (1531), ahol összeütközésbe került Szegedi Gergellyel. Több kihallgatás (többek között Johannes Faber püspök előtt, 1533 júliusa⁶⁴) és bebörtönzés után Nádasdy Tamás udvarába került (1535), ahol elkészítette Szegedi Gergely tételeinek cáfolatát: *Censurae [...] in propositiones erroneas Matthiae Deuai* (Bécs 1535). Nádasdyhoz erős, személyes szálak fűzték, s ezeket mindegyiknél az eleven levelezés bizonyítja.⁶⁵ Dévai Bíró 1536 őszén Nürnbergbe utazott Veit Dietrichhez, hogy kinyomtathassa Szegedi tételeinek cáfolatát. Veit Dietrich arra biztatta, hogy írjon cáfolatot Johannes Faber püspök azon tételeire, amelyekkel őt elítélte, és nyomtassa ki azt.⁶⁶ A mű végül 1537-ben jelent meg Bázelen: *Disputatio de statu in quo sint beatorum animae post hanc vitam [...] item de praecipuis articulis christianae doctrinae*. Dévai Bíró Mátyás ekkor Melanchthonnál tartózkodott Wittenbergben.⁶⁷ 1538-ban Krak-

⁶¹ Vö. többek között: Schlégl István: Die Beziehungen Heinrich Bullingers zu Ungarn. In: *Zwingliana* 12 (1966), 330–370.; itt: 334. skk.; Botta István: *Dévai Mátyás, a magyar Luther*. Budapest 1990; Bucsay: *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978*. 1. kötet, 54–57.; Tempfli, Emmerich: Melanchthon und die Synode von Erdöd (20. September 1545). In: Frank, Günter – Treu, Martin (szerk.): *Melanchthon und Europa*. 1. Teilband: *Skandinavien und Mitteleuropa*. Stuttgart 2001, 209.; Bucsay Mihály – Csepregi Zoltán: Thesen des Pfarrkonvents in Nagyvárad (Großwardein) 1544. In: Faulenbach, Heiner – Busch, Eberhard (szerk.): *Reformierte Bekenntnisschriften*. 1/2. kötet, 429–432.

⁶² Mindenekelőtt a magyarországi úrvacsoráról szóló tanulmányát kell megemlítenünk: Bucsay Mihály: Die Lehre vom heiligen Abendmahl in der ungarischen Reformation helvetischer Richtung. In: *Deutsche Theologie* 6 (1939), 261–281.; itt: 263–267.

⁶³ Vö. Révész Imre: Magyar tanulók Wittenbergben Melanchthon haláláig. In: *Magyar Történelmi Tár* 6 (1859), 205–230.; itt: 216.; Szabó András: Die Universität Wittenberg als zentraler Studienort im 16. Jahrhundert. In: Márta Fata – Gyula Kurucz – Anton Schindling (szerk.): *Peregrinatio Hungarica. Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschule vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*. Stuttgart 2006, 58.

⁶⁴ Vö. Artiqui Inquisitorii contra et adversus quendam Mathiam, olim concionatorem Cassoviensem, 15. Juli 1533. In: ETE, 2. kötet, Nr. 233.

⁶⁵ A levelek egy részét függelékként nyomtatták ki és fűzték Dévai Bíró Mátyás Katekizmusa faksimile kiadásának utószavához. Vö. Dévai Bíró Mátyás: *At tíz parantsolatnac, ah hit agazatinac* [...] (1549). Budapest 1897, 127–142.

⁶⁶ Veit Dietrich ezért írt előszót Dévai cáfolatához (1537. jún. 1.): Dévai Bíró: *A vádpontok cáfolata*. Vö. Dévai Bíró Mátyás: *Disputatio*, 66v–68r.

⁶⁷ Melanchthon és Veit Dietrich levélváltásából tudjuk, hogy Dévai Bíró Mátyás 1537 áprilisától októberig volt Wittenbergben. Vö. Melanchthon levele Veit Dietrichhez, 1537. ápr. 7., valamint 1537. okt. 6. In: Heinz Scheible (szerk.): *Melanchthons Briefwechsel. Kritische und kommentierte Gesamtausgabe*. Regesten, 1–8. kötet (1514–1560), Stuttgart 1977–1995 (a továbbiakban MBW); itt: 2. kötet, Nr. 1882, 1947.

kón át tért vissza újra Sárvárra, és ekkor vitte Melanchthon levelét Nádasdynak.⁶⁸ Később pedig Perényi Péter udvarában lett prédikátor.

Az irodalomkutatás és a német nyelven megjelent 16. századi nyomtatott kiadványok ismételten Nürnberget jelölik meg a *Disputatio* kinyomtatási helyül, mivel megjelentetésére Veit Dietrich biztatta Dévai Bíró Mátyást.⁶⁹ Nemrég azonban megtalálták a *Disputatio* nyomtatott kiadványát a bázeli egyetemi könyvtárban, úgyhogy megállapíthatták, hogy a nyomtatás helye végül Bazel volt.⁷⁰ 1538-ban Krakkóban jelent meg Dévai *At tíz parantsolatnac, ab hit agazatinac, am mi at'ancnac* című munkája, az első reformatori katekizmus magyar nyelven,⁷¹ ennek jelentőségét pedig nem szabad lebecsülnünk. Mivel Dévai Bíró Mátyás a reformáció eszméit terjesztette, a 16. század óta úgy emlegetik, mint aki a „magyar Luther” volt.⁷² Már az *Orthographia Vngarica* (Krakkó, 1534/35) című munkájában is megtalálható szabad magyar fordításban Luther *Kis Kátéjának* (1529) reggeli és esti imádsága.⁷³ Ennek ellenére 1544 áprilisában Luther mégis sajnálattal jelentette ki, hogy Dévai Bíró Mátyás a *sakramentariusok* úrvacsoratanának követője.⁷⁴ Ez arra mutat, hogy Dévai teológiája nyilvánvalóan nem nevezhető egyszerűen „lutheri”-nek, ugyanis kialakulásához más reformatori hatások is hozzájárultak. A különböző iratok vizsgálata lehetővé teszi Dévai teológiájának általános és úrvacsoratanának részletesebb hovatarozását. Ehhez a következő források nyújtanak segítséget: Johannes Faber püspök vádpontjainak visszautasítása 1533-ból,⁷⁵ az *Orthographia Vngarica*-hoz (Krakkó, 1534/35) írt függelék, a *Disputatio*-ban (1537) kinyomtatott *Summa christiana doctrinae*,⁷⁶ valamint a *Tíz parantsolatnac...* (1538) című munkája.

⁶⁸ Vö. Melanchthon levele Nádasdy Tamáshoz, 1537. okt. 7. In: Uo. Nr. 1949.

⁶⁹ Vö. Német nyelven megjelent 16. századi nyomtatások jegyzéke a müncheni Bajor Állami Könyvtár és a Herzog-August-Bibliothek (Wolfenbüttel) kiadásában, D 1300; Bucsay Mihály – Csepregi Zoltán: Bucsay Mihály – Csepregi Zoltán: *Thesen des Pfarrkonvents in Nagyvárad (Großwardein) 1544*, 430.

⁷⁰ Vö. Universitätsbibliothek Basel, A VI 46; vö. az utószóvak in: Dévai Bíró Mátyás: *At tíz parantsolatnac, ab hit agazatinac* [...] (1549), 120.

⁷¹ 1549-ben újra kiadták, vö. Borsa Gedeon (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok*. 1. kötet: 1473–1600, Budapest 1971, Nr. 23, 78.

⁷² Ez a megnevezés először 1571-ben jelentkezik Christian Schesaeus nagy eposzában, a *Ruina Pannonica*-ban. Vö. Schesaeus, Christian: *Ruinae Pannonicae libri quator*. Wittenberg 1571, F3r; ezt átvette Debreceni Ember Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*. Szerk. Friedrich Adolf Lampe, Utrecht 1728, 72., valamint Bod Péter: *Historia Hungarorum ecclesiastica*. Szerk. L. W. E. Rauwenhoff, 1. kötet, Leiden 1888, 237.; vö. még Botta István: „A magyar Luther”. Új szempontok a Dévai-kutatáshoz. In: *Diakónia* 1 (1979), 1. füzet, 45–51.

⁷³ Vö. Dévai Bíró Mátyás: *Orthographia Vngarica, azaz, Igaz iras Modiarol valo tudoman Mag'ar n'elueni irat-tatott*. 2. kiadás [Krakkó] 1549, B4r–v; Luther, Martin: *Der Kleine Katechismus*. In: *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*. 11. Aufl. Göttingen 1992, 521–522.

⁷⁴ *Caeterum quod de Matthia Devay scribitis, vebementer sum admiratus, cum et apud nos sit ipse adeo boni odoris, ut mihi ipsi sit difficile vobis credere scribentibus. Sed utut sit, certe a nobis non habet Sacramentarium doctrinam*. Luther Márton levele az Eperies-i és a környékbeli papokhoz, 1544. ápr. 21. In: Luther, Martin: *Kritische Gesamtausgabe* (Weimarer Ausgabe), 120 kötet. Weimar 1883–2005 (a továbbiakban: WA; itt: 10. kötet, Nr. 3984).

⁷⁵ Dévai Bíró Mátyás 1533 júl. 15-i kihallgatásáról jegyzőkönyv készült. Válaszai nyomtatott formában is elérhetők. Vö. Responso Mathiae super articulis sibi obiectis ex commissione regiae Maiestatis. In: ETE, 2. kötet, Nr. 234; hasonlóképpen Dévai cáfolatai is, amelyeket Nürnbergben készített; vö. Dévai Bíró Mátyás: *Disputatio*, 68v–73r; utánnomás: Lampe: Debreceni Ember Pál: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*, 80–87.; Bod Péter: *Historia Hungarorum ecclesiastica*, 239–245.

⁷⁶ Vö. Dévai Bíró Mátyás: *Disputatio*, 32v–74r. A *Disputatio* egyes részeit Ludovicus Rabus német fordításban nyomtatta ki a *Historien der Märtyrer*-ben (Strassburg 1571–1572), vö. 2. kötet, 564–609. Ez a fordítás részben nagyon pontatlan, úgyhogy az eredeti latin szöveget feltétlenül figyelembe kell venni.

Kezdjük Dévai teológiájának kiértékelését az egyes locusok sorrendjének vizsgálatával: a főfejezetek sorrendjében ő is ugyanazt követi, mint Luther a *Kis* és *Nagy Kátéban* (1529), Kálvin az *Institutióban* (1536) és az *Instructionban* (1537), valamint Leo Jud a *Nagy* (1534) és *Kis Kátéjában* (1535): Törvény – Hit – Imádság.⁷⁷ Említésre méltó, hogy ő a katekizmust így kezdi: *Isten két dolgott parantsol minde necne, az ű esmeretét es minnen esmeretónkett: ekket esmeret nekül üdüösségne vtára senki nem iutbat.*⁷⁸ Ő tehát a megismeréstannal indít, vagyis Kálvin *Institutio* és *Instruction* munkáira épít. Ez után két fejezetben foglalkozik az Isten és ember megismerésével.⁷⁹ Ez utóbbi azt jelenti, hogy az ember felismeri teljesen bűnös állapotát.⁸⁰ Ez után következik az egyes locusok magyarázata. A *Summában* és az *Orthographiához* írt katekétikai függelékben viszont fordítva jár el: az Szentírásról szóló tannal indul és csak azután tér át az Istenről szóló tanításra.⁸¹ Ezzel teljesen a helvét tradíciót követi: például Kálvin *Confessio Helvetica prior* (1536), valamint *Confessio* (1537) című iratai, és Bullinger *Sermonum decades* (1549/51) munkája is a Szentírásról szóló tanítással kezdődnek. A Szentírásról szóló tanítás viszont nem önálló egység az *Institutióban*, hanem beépül az Isten megismeréséről szóló tanításba. Dévai ezt veszi át és alkalmazza a maga kátéjában.⁸² Vitathatatlan tehát, hogy Kálvin hatással volt Dévaira.

E dolgozat szűkebb kerete – sajnos – nem nyújt lehetőséget minden locus részletes vizsgálatára, amely által még inkább láthatóvá válna, hogy Dévai miként illeszkedett reformátori kontextusba. Azonban mégiscsak meg kell vizsgálnunk néhány locust, amely igen lényeges Dévai teológiai besorolása szempontjából: mit vallott a szabad akarat kérdéséről, a predestinációról és a sákramentumokról.

2.1. *Liberum arbitrium*

Johannes Faber vádiratának 25. pontja⁸³ azt mondja Dévairól: *negat liberum arbitrium*. Ennek nyomán Dévai kifejti, hogy a Tízparancsolat két táblája között különbséget kell tenni. A második tábla feltételezi a szabad akaratot, mivel ezeket a parancsolatokat még a pogányok is betarthatják. *Sed praecepta primae tabulae, sine dono ac gratia Dei per Christum nulla ratione praestare posse.*⁸⁴ Hangsúlyozza, hogy ez a tanítás nem Luthertől, hanem Augustinustól, éspedig a *Hypognosticon* 3. könyvéből származik. Kátéjában azt

⁷⁷ Noha Bucer Márton 1534-ben, *Strassburgi Kátéjában* a Hit – Törvény – Imádság sorrendet követi, a református egyház számára később fontossá váló locusok konstitutív rendje csak a 40-es évektől kezdve alakult ki. Ez először a Comander graubündeni kátéjában lehetősé fel (1538), azután pedig a *Genfi Kátéban* is (1542). Vö. Saxer, Ernst: Genfer Katechismus von 1542. In: Faulenbach, Heiner – Busch, Eberhard (szerk.): Faulenbach, Heiner – Busch, Eberhard (szerk.): *Reformierte Bekenntnisschriften*. 1/2. kötet, 281–282. Pier Paolo Vergerio is átveszi ezt (*Istruzione christiana*. Poschiavo 1549), akárcsak Iachiam Bifrun az első rétoromán kátéban (*Vna cuorta et christiauna fuorma*. Poschiavo 1552). Vö. Bernhard, Jan-Andrea: „*Vna cuorta et christiauna fuorma da intragüider la giuuentüna*”. *Der erste Katechismus Bündens als Zeugnis der Ausstrablungen der Zürcher Reformation*, 46–47.

⁷⁸ Dévai Bíró Mátyás: *At tíz parantsolatnac, ab hit agazatinac [...]* (1549), A2r.

⁷⁹ Vö. uo. A3r–v.

⁸⁰ Vö. uo. A3v–B1r.

⁸¹ Vö. Dévai Bíró Mátyás: *Disputatio*, 32v–33v; uő: *Orthographia Vngarica*, Cv.

⁸² Vö. Dévai Bíró Mátyás: *At tíz parantsolatnac, ab hit agazatinac [...]* (1549), A3r–v.

⁸³ Szám szerint ez tulajdonképpen a 26. vádpont volna.

⁸⁴ Dévai Bíró Mátyás: *Disputatio*, 73r; vö. Responsio Mathiae super articulis sibi obiectis ex commissione regiae Maiestatis. ETE, 2. kötet, Nr. 234.

mondja, hogy az, aki üdvösségre akar jutni, magától nem képes, mert ez az *Istennék ajándéka*.⁸⁵

A *De servo arbitrióval* (1525) Dévai világosan elkülönül Luther nézeteitől, ti. attól, hogy Isten szabad akarata megszünteti a mi akaratumk minden szabadságát, de ugyanakkor Augustinusra hivatkozik, és ez arra mutat, hogy ebben a kérdésben Melanchthon és Kálvin nézetéhez igazodik. Melanchthon utóbb revideálta a *Loci communes* (1521) művében vallott korai, radikális determinizmusát, ugyanis ennek első részében elutasította a szabad akaratot és szembe került Augustinusszal.⁸⁶ A Kolosséi levélhez írt kommentárjában (1527) azt magyarázza, hogy Isten nem oka a rossznak, majd pedig kifejti, hogy mire van embernek szabad akarata: mindenekelőtt a polgári igazságosság gyakorlására, vagyis a Tízparancsolat második tábláján felsorolt törvények betartására.⁸⁷ Ez a tanítás végül bekerül a *Confessio Augustana* (1530) 18. bekezdésébe, és ezáltal lesz hivatalosan érvényes.⁸⁸ Kálvin itt megegyezni látszik Melanchthonnal: ő is elutasítja azt a konzekvens determinizmust, miszerint Isten idézné elő a rosszat is, és az *Institutióban* (1539) Augustinusra hivatkozik. Amennyiben az embert Isten kegyelme támogatja, a szabad akarat az a képesség, amellyel az ember a jót tudja választani; ha pedig a rosszat választja, akkor ez a kegyelem nélkülözését jelenti.⁸⁹ Kálvin pontosít, amikor azt mondja, hogy különbséget kell tenni a *spirituális jó* és a *civil jó* között, de a jó akarása végül is Isten kegyelmének függvénye.⁹⁰ Az Albert Pighius (Pigge) ellen kiadott írásában – *Defensio sanae et orthodoxae doctrinae de servitute et liberatione humani arbitrii adversus Alberti Pighii* (1543) – végül részletesen kifejti, hogy nincsen kényszer a bűn cselekvésére, azonban az ember önkéntesen és akarva vétkezik. A vétkezés az akarat megromlása által történik.⁹¹ Nem meglepő, hogy Kálvin Melanchthonnak ajánlotta a Pighius elleni írását, aki a maga részéről pozitívan nyilatkozott a műről, de mégis úgy vélte, hogy Kálvin determinizmusa túl radikális.⁹²

Noha Dévai a *liberum arbitrium* kérdésében Augustinuszt nevezi forrásának, mégis vitathatatlan, hogy fejtegetései Melanchthon és Kálvin hatása alatt születtek meg.

⁸⁵ *Az ists meg monódc mi leg'en az szabad acarat, es méne ereie vag'on ann'i szabadsága vag'on embernek külső büntül meg otalmazhatt'a magát ha acaria, az wégétis meg esmerheti, hog' weki üdvözülni kellene, de az üdvösség vtánac meg esmeretére nints hatalma, mert ed dolog czac Istennec ajándéca.* Dévai Bíró Mátyás: *At tíz parantsolatnac, ab hit agazatnac* [...] (1549), C2r–v.

⁸⁶ Vö. Melanchthon, Philipp: *Loci communes 1521* (Lateinisch-Deutsch). Szerk. Pöhlmann, Horst Georg. Gütersloh 1993, 25. skk.

⁸⁷ Vö. Scheible, Heinz: *Melanchthon. Eine Biographie*. München 1997, 151–152.

⁸⁸ Vö. *Confessio Augustana* (Art. 18.). In: *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, 73–74. Ebben az összefüggésben érdemes megjegyezni, hogy a *Confessio Augustana*-ban Melanchthon nem tér ki a predestináció tanára, hogy elkerülje a Lutherrel való összeütközést, aki a szabad akarat elvetése miatt az abszolút predestinációtan felé hajlott.

⁸⁹ Ugyanez áll szinte szó szerint a *Confessio Helvetica* priorban is. Vö. *Confessio Helvetica prior* (Art. 9). In: Faulenbach, Heiner – Busch, Eberhard (szerk.): *Reformierte Bekenntnisschriften*. 1/2. kötet, 46.

⁹⁰ Vö. Schweizer, Alexander: *Die protestantischen Centraldogmen in ihrer Entwicklung innerhalb der reformierten Kirche*. Zürich 1854, 154–155.

⁹¹ Vö. Calvin, Johannes: *Defensio sanae et orthodoxae doctrinae de servitute et liberatione humani arbitrii adversus Alberti Pighii*. In: *Ioannis Calvini Opera omnia denuo recognita*. 4/3. kötet. Genf 2008, 137. skk.

⁹² Vö. Melanchthon levele Kálvinhoz, 1543. júl. 12. In: CO, 11. kötet 594–595.

2.2. A predestináció tana

Dévai a Szege-di Gergellyel szembeni védekezésének iratában foglalkozik részlete- sen a predestináció tanával, és pedig egy olyan fejezetben, amelyet utólag fogalmazott meg, és ezt az irat (*Summa*) végére csatolta.⁹³ Dévai ezzel a megjegyzéssel indítja érvelé- sét: *multorum conscientiae anguntur, cum audiunt Deum suos ab aeterno elegisse, haesitantes num & ipsi electi sint.*⁹⁴ A *voluntatem Dei duplicem* bemutatására (ti. arra, hogy Isten jó akarata egyrészt minden embert boldoggá akar tenni Krisztus által; másrészt pedig Isten ítélete rejtett marad abban a tekintetben, hogy kit akar megmenteni, illetve kárhozatra juttat- ni),⁹⁵ Dévai megnevezi a véleménye szerint mérvadó bibliai locusokat, amelyek azt iga- zolják, hogy Isten az ő jóakaratóból, Krisztus által ezt akarja: *omnes homines saluos facere* (Jn 6,40; 3,16–17; 1Tim 2,4 stb.). Igazi reformátori módon hangsúlyozza, hogy a hívők nem érdemeik alapján kapnak felmentést, hanem Isten *elegit nos in Christo ante mundi constitutionem* (Ef 1,4 skk.). Határozottan mondja: *Causa ergo electionis sive praedestinationis nostrae, est misericordia Dei.*⁹⁶ Kitér az *ad mortem aeternum* ítélték kérdésére és Augustinusra hivatkozva úgy vélekedik, hogy azoknak számát sem csökkenteni, sem növelni nem lehet. Végül mellékesen tematizálja a „megvetettek” kérdését,⁹⁷ de leginkább ezt hang- súlyozza: *fide sis certior factus de tua praedestinatione.*⁹⁸

Dévai fejtegetései szükségszerűen Kálvin 1536-os *Institutio*ójához vezetnek és nem az 1537-es *Instruction*hoz.⁹⁹ Az 1536-os kiadás szerint Kálvin csak egy kiválasztástant ismer, noha már minden fogalmat megemlíti: providencia, Isten általi kiválasztás vagy kivetettség, örök elhatározás, *a világ teremtése előtt*, és többször beszél a kivetettekről is. Hangsúlyozza a *misericordia Dei* és a *bona voluntas patrist*, ezért a hívők a kívülállók felől is reménykedhetnek.¹⁰⁰ Dévai hasonlóképpen Isten jóakarátát hangsúlyozza: Isten az ő kegyelméből minden embert meg akar menteni, sőt irgalmasságával öröktől fogva ki- választotta őket.¹⁰¹ Dévai és Kálvin fogalmazása részben majdnem azonos.

⁹³ Vö. De praedestinatione. In: Dévai Bíró Mátyás: *Disputatio*, 64v–66r.

⁹⁴ Uo. 64v.

⁹⁵ A *Deus absconditus* motivum Lutherig megy vissza (*De seruo arbitrio*), de Dévainál nem vezet az ab- szolút predestinációhoz, amint azt Luther képviselte. Ld. a továbbiakban kifejtetteket.

⁹⁶ Vö. De praedestinatione. In: Dévai Bíró Mátyás: *Disputatio de statu in quo sint beatorum animae post banc vitam* [...], 64v–65r.

⁹⁷ A *Disputatio* azon részéhez, ahol pl. ilyen kérdések merülnek fel: hol tartózkodnak a Krisztusban meghalt szentek lelkei, illetve, hogy vajon tudnak-e értünk imádkozni. Vö. *Confutatio apologiae cuiusdam Gregorii Seghedienensis*, Dévai Bíró Mátyás: *Disputatio*, 4r–31r. Vö. még: uo. 26r–27v., ahol Dévai részlete- sebben foglalkozik az Isten által megvetett emberekkel sorsával.

⁹⁸ Ld. uo. 66r.

⁹⁹ A kettős predestináció (*ab aeterno* kiválasztottak és elvetettek) új gondolata nem csak az 1539-es *Institutio*óban lehet fel (vö. Calvin: *Institutio christianae religionis*. 1536, 72–77 =II. 6,2), hanem ott van már az *Instruction*ban is (1537). Vö. Calvin: *Instruction*. In: Faulenbach, Heiner – Busch, Eberhard (szerk.): *Re- formierte Bekenntnisschriften*. 1/2. kötet, 114–115. Az is jellemző, hogy az 1536-os *Institutio*óban a kiválasztás- ról szóló tan még az egyházzól írt fejezetben áll (II. fej.: *De fide*), az *Instruction*ban viszont a Törvényről szóló helyen. (Elvileg mellőzni kell a *gemina praedestinatio* fogalmának használatát, mivel – ismereteink sze- rint – Kálvin ezt nem használta.)

¹⁰⁰ Vö. Calvin: *Institutio christianae religionis* (1536) 73–74.; vö. még Selderhuis, Herman J. (szerk.): *Calvin- Handbuch*. Tübingen 2008, 307. skk.

¹⁰¹ Ugyanez az argumentáció követhető Dévai kátéjában is, és pedig az Isten akaratáról szóló fejezet- ben. Ezt részben a *Disputatio*óból emelte át, annak *De praedestinatione* fejezetből. Vö. Dévai Bíró Mátyás: *At- tiz parantsolatnac, ab hit agaztatnac* [...] (1549), C3r–Dr.

Dévai predestinációtanról szóló fejtegetései azt tükrözik, hogy ismerte és olvasta Kálvin *Institutiójának* első kiadását.¹⁰² A *De Praedestinatione* fejezet simán kapcsolódik a *Summához*, viszont mégiscsak úgy kapcsolódik hozzá, mint ami teljesen különálló. Ez arra enged következtetni, hogy Dévai csak 1537 elején, Nürnbergben fogalmazhatta meg a *De Praedestinatione* fejezetet, valamint a Faber-féle vádpontok cáfolatát.

2.3. Sákramentumtan

Dévai Bíró Mátyás már a Johannes Faber előtti kihallgatáson (1533) elutasítja azt, hogy hét volna a sákramentumok száma,¹⁰³ és ezt így támasztja alá: *quia in Euangelio apud patres purioris seculi, duorum sacramentorum inuenimus mentionem*. Ugyanakkor Rotterdami Erasmusra is hivatkozik, aki ezt hangsúlyozta: *tempore Hieronymi matrimonium non fuisse sacramentum*.¹⁰⁴ Ez a hivatkozás azért érdekes, mert Erasmus és Faber jó barátságban voltak egymással.¹⁰⁵

Dévai következetesen elutasítja a fülbegyónást, habár elismeri, hogy helyes *pastorem adiri*, [...] *propter privatam absolutionem*; de ezt nem kell sákramentumnak nevezni.¹⁰⁶ A *Summában* pedig azt hangsúlyozza, hogy a fülbegyónás – *haec diabolica confessio* – már sok szenvedést és bajt okozott, emiatt már Nectarius is beszüntette. Tanácsot, vigasztalást és irányítást a diakónusoktól kell elfogadni, ahogyan azt már az atyák is felismerték: *sine scrupulosa peccatorum enumeratione*.¹⁰⁷

Luther kezdetben ingadozott,¹⁰⁸ és a *Kis Kátéban* (1529) a sákramentumokhoz sorolja a fülbegyónást, s részletesen leírja annak lefolyását. Ezt Melanchthon is felveszi a *Confessio Augustanába* (1530) és védelmére kell az *Apológiában* (1530), majd pedig a *Confessio Augustana Variatában* (1540) is foglalkozik vele. Ennek ellenére Wittenbergben már nem úgy tekintettek a fülbegyónásra, mint ami lényegében volna szakrális, hanem – a reformátori felismerésnek megfelelően – a kegyelmes Isten megismerésének módját látták benne. Kálvin valószínűleg ezért írhatta alá a *Variatát*, bár elég kritikusán viszonyult a fülbegyónás kérdéséhez. A gyónással szemben már az *Institutióban* (1536) is energikusan lép fel, miután előbb részletesen magyarázza a bűnbánat jelentőségét. A gyónás nem törvény, hanem a püspökök által elrendelt politikai rendszabály,

¹⁰² Dévai argumentációja mind Zwinglire, mind pedig Bullingerre emlékeztet. Zwingli a *De providentia Deben* (1530; Z, 6/3. kötet, 181. skk.), s különösen a *Fidei ratióban* (1530) azt hangsúlyozza, hogy Isten irgalmassága (*miseriordia*) és jósága (*bonitas*) öröktől fogva elválasztotta az embereket, és őket megigazítja Krisztusért. Vö. Zwingli: *De providentia Dei*, 150–163.; uő: *Fidei ratio* (1530), 796., 799. skk. Bullinger a predestinációról először a *Oratio de moderatione in negotio providentiae, praedestinationis, gratiae et liberi arbitrii* (1536) című munkájában nyilatkozik, végül a *Sermonum decades* (1551) 34. prédikációjában. Mint később a *Confessio Helvetica posterior* (1561/66), Zwingli követőjeként ő is azt hangsúlyozza, hogy a Krisztus általi kiválasztás alapja: Isten jóakarata. Vö. Walser, Peter: *Die Prädestination bei Heinrich Bullinger im Zusammenhange mit der Gotteslehre*. Zürich 1957, 80. skk. Bullinger is csak mellékesen beszél a megvetettség kérdéséről, és Kálvin későbbi felfogásával ellentétben tagadja az *ab aeterno* elvetést. Vö. Bullinger: *Sermonum decades*, vö. Bullinger: *De origine erroris libri duo* [...]. In *posteriore dissertur de Institutione & vi sacrae Coenae domini* [...], 217r–218r; újabb kiadása: Bullinger, Heinrich: *Sermonum Decades quinque* (1552). Szerk. Peter Opitz. Zürich 2008, 596–599.

¹⁰³ Vö. Artiqui Inquisitorii contra et adversus quendam Mathiam, olim concionatorem Cassoviensem, 15. Juli 1533. In: ETE, 2. kötet, Nr. 233.

¹⁰⁴ Dévai Bíró Mátyás: *Disputatio*, 69r.

¹⁰⁵ Vö. Bodenmann, Reinhard: *L'auteur et son plume*. Brüssel 2006, 32.

¹⁰⁶ Vö. Dévai Bíró Mátyás: *Disputatio*, 72r.

¹⁰⁷ Vö. uo. 59r–v.

¹⁰⁸ Az első kátéjából, a *Großer Katechismus*ból (1528/29) még hiányzik a gyónás, második kiadásától a gyónásra való felszólítás a sákramentumokhoz kapcsolódik.

amelyet Krisztus vagy az apostolok elengedtek volna. Kálvin a visszaélésekre hivatkozik, és ezt írja: *Nectarius, vir sanctitate et eruditione clarus, illius ecclesiae episcopus, confitendi ritum abrogavit.*¹⁰⁹ Tehát ő is elutasítja azt, hogy a fülbegyónás sákramentum volna (*iure haberi pro sacramento*).¹¹⁰

A fülbegyónás sákramentum jellegének elutasításánál Dévai ugyanazokat az argumentumokat használja, mint Kálvin.

Az úrvacsoratanban Dévai egy Luther és Zwingli közötti köztes állásfoglalást képviselt (*media sententia*), amint ezt Bucsay Mihály beható elemzése is bizonyították.¹¹¹ *Disputatio*ójában egyrészt ez fejt ki: hogy kenyér és bor *signa gratiae et bonae voluntatis Dei ergo nos*; másrészt nem pusztá jegyek, hanem azok számára, akik ezt a misztériumot hittel élük át, *vere et realiter* az is, amit jeleznek.¹¹² Dévai a lutheri formulát használja a *Disputatio*óban: *in et sub his signis verum corpus et verum sanguinem Christi*. Viszont kátéjában (*At tiz parantsolatnac* [...], 1538) már lemond erről, és ezt hangsúlyozza: *Krisztus szent teste és szent vére nekünk a kenyérben és borban nem egy átváltozás után, hanem a hit bekövetkezett meggyőződése által adatik.*¹¹³ A misztériumot hittel lehet *spiritualiter* & *sacramentaliter* elfogadni.¹¹⁴ Ezért a szent úrvacsora ajándéka az üdvösség jelenlétének bizonyossága. A bibliai tanúságnak megfelelően Dévai az úrvacsorát *testamentumnak* nevezi, vagyis a szövetség jelének, valamint hálaadó és emlékeztető vacsorának.¹¹⁵ Noha Luther is hangsúlyozza az úrvacsora testamentumi jellegét, Dévai azt tartja szükségesnek, hogy úrvacsoratanát teljesen Kálvin és Melanchthon tanítására építse. A Dévai által képviselt kulcsfogalom itt a *manducatio spiritualis*, amely ténylegesen megvan a Melanchthon által megfogalmazott *Confessio Augustana* latin szövegében is.¹¹⁶ Az úrvacsorát Kálvin is testamentumnak, vagyis szövetség jelének, valamint emlékeztető és hálaadó jelnek tekintti, de ez mindenekelőtt a zürichi reformáció képviselőire jellemző.¹¹⁷ Ebben a nagyobb összefüggésben kell látnunk Dévai Bíró Mátyást is.¹¹⁸

¹⁰⁹ Ld. Calvin: *Institutio christianae religionis* (1536), 155.

¹¹⁰ Uo. 176. Kálvin az *Institutio* későbbi kiadásaiban is elutasítja a fülbegyónást mint sákramentumot, különösen az utolsóban (1559). Vö. Bernhard, Jan-Andrea: Das Verhältnis des Bündner Kirchenhistorikers Petrus D. Rosius à Porta (1734–1806) zu den „reformatorischen Vätern“, im Speziellen zur Theologie Johannes Calvins. In: Opitz, Peter (szerk.): *Calvin im Kontext der Schweizer Reformation. Historische und theologische Beiträge zur Calvinforschung*. Zürich 2003, 286–296.

¹¹¹ Vö. Bucsay Mihály: *Die Lehre vom heiligen Abendmahl in der ungarischen Reformation belvetischer Richtung*, 267.

¹¹² [Q]uod non sint uacua signa, sed vere ac realiter signati exhibitiva ijs, qui sunt in ecclesia. Dévai Bíró Mátyás: *Disputatio*, 9v.

¹¹³ *Mell kenér, mell bor, nem változat szerént, de bitennec bizoñossá tétéle szerént, bizoñ Christusnac szent testét, szent vévét ag'a nekőnc*. Dévai Bíró Mátyás: *At tiz parantsolatnac, ab hit agazatinac* [...] (1549), Ov.

¹¹⁴ Dévai tehát elvetette a *manducatio oralist*; vö. Dévai Bíró Mátyás: *Disputatio*, 69v.

¹¹⁵ Vö. Dévai Bíró Mátyás: *At tiz parantsolatnac, ab hit agazatinac* [...] (1549), Nr–v.

¹¹⁶ Ezzel szemben a német fordítás valószínűleg Johann Agricola *manducatio oralist*át képviseli, és ezzel Luther úrvacsoratanát találóan ismétli. Vö. *Confessio Augustana* (1530). In: *Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, 64–65.; vö. még Lohse, Bernhard: Dogma und Bekenntnis in der Reformation. Von Luther bis zum Konkordienbuch. In: Andresen, Carl – Ritter, Adolf Martin (szerk.): *Handbuch der Dogmen- und Theologiegeschichte*. 2. kötet. Die Lehrentwicklung im Rahmen der Konfessionalität. Göttingen 1998, 90.

¹¹⁷ Vö. Zwingli, Huldrych: *Vßlegen vnd gründ der schlusßreden oder Artickeln* (1523), 137–144.; uő: *Fidei ratio* (1530), 806–812; Jud, Leo: *Catechismus. Christliche klare vnd einfalte ynleytung in den Willenn vnnnd in die Gnad Gottes* (1534), 225–235.

¹¹⁸ Vö. Nagy Barnabás: Bullingers Bedeutung für das östliche Europa. Ein Forschungsbericht. In: Ernst Kähler (szerk.): *Reformation 1517–1567. Wittenberger Vorträge*. Berlin 1968, 92.; Toth, William: Highights of the Hungarian Reformation. In: *Church History* 9 (1940), 141–156.; itt: 146.

2.4. Felismerések

Mindeddig azt vizsgáltuk, hogy Dévai Bíró Mátyás milyen teológiai álláspontot képviselt a főbb reformátori tanítások tekintetében. Lássuk tehát, hogy ezek az ismeretek miképpen illeszthetők bele nagyobb kontextusba.

1538-tól Dévai reformátorként tevékenykedett Nyugat- és Észak-Magyarország különböző helyein. 1541-ben ismét külföldre menekült a megújuló török előrenyomulás miatt.¹¹⁹ Legtöbbet Wittenbergben és Bazelben tartózkodott. Különböző mágnások (pl. Révay Ferenc és Drágffy Gáspár) támogatásának köszönhetően, 1543-ban térhetett vissza Magyarországra, és vándorprédikátorként működött Felső-Magyarországon, Erdélyben és végül Debrecenben.

A reformátor prédikátorok száma szemlátomást növekedett Magyarországon és Erdélyben, és ez Dévai Bíró Mátyásnak és a reformáció más követőinek köszönhető. Ezért 1544. július 20-án törvényhozó gyűlést tartottak Váradon, ahol olyan tételket állítottak össze, amelyek lényegében Dévaitól származnak.¹²⁰ Az úrvacsorára vonatkozó 22. tézis¹²¹ szemmel láthatóan közel áll a *Confessio Augustana variatához* (1540), amelyben Melanchthon a *Confessio Augustana* úrvacsoratanát az felső-német városokéhoz hasonlítja. Kálvin, mint már említettük, aláírta a *Confessio Augustana variatát*.¹²² Az erdődi zsinatra Dévai által készített *Hivallást*¹²³ 29 magyar anyanyelvű erdélyi lelkész fogadta el 1545. szeptember 20-án. Lényegében ez is a *Confessio Augustana variatáxa*¹²⁴ támaszkodik.

Az, hogy Kálvin aláírta a *Variatát*, messzemenően nagyobb jelentőségű, mint általában gondolják. Kálvin ettől kezdve kapcsolódott még erősebben Melanchthonhoz, noha néhány teológiai kérdésben¹²⁵ még fenntartotta saját véleményét.¹²⁶ Kálvin későbbi nyi-

¹¹⁹ Vö. Melanchthon levele Sebastian Hellerhez, 1541. aug. 13, valamint dec. 28. In: MBW, 3. kötet, Nr. 2788, 2859.

¹²⁰ Ld. Bucsay Mihály – Csepregi Zoltán: *Thesen des Pfarrkonvents in Nagyvárad (Großwardein) 1544*, 429–432.; Bucsay Mihály: *Die Lehre vom heiligen Abendmahl in der ungarischen Reformation helvetischer Richtung*, 266–267.; Schlégl István: *Die Beziehungen Heinrich Bullingers zu Ungarn*, 11. skk.

¹²¹ [I]n *Eucharistia pane et vino in sua substantiali integritate manentibus per ea Spiritus Sanctus cum verbo est efficax, ut panis et vinum non sunt simpliciter evanida signa, sed vere ipsius signati, id est spiritualis corporis et sanguinis Christi exhibitiva, communicativa ac dispensativa*. Thesen des Pfarrkonventes in Nagyvárad (Großwardein) 1544. In: Faulenbach, Heiner – Busch, Eberhard (szerk.): *Reformierte Bekenntnisschriften*. 1/2. kötet, 1535–1549, 437.

¹²² Vö. Neuser, Wilhelm H.: *Confessio Augustana von 1540/1542*. In: Faulenbach, Heiner – Busch, Eberhard (szerk.): *Reformierte Bekenntnisschriften*, 137–149.; Kirchner, Hubert: *Reformationsgeschichte von 1532–1555/1566. Festigung der Reformation – Calvin – Katholische Reform und Konzil von Trient*. Berlin 1987, 78–83.

¹²³ Dévai 1545 júniusának elején halt meg, ahogy ezt Leonhard Stöckel jelenti Melanchthonnak. Vö. Leonhard Stöckel levele Melanchthonhoz, 1545. jún. 12. In: MBW, 4. kötet, Nr. 3915.

¹²⁴ Vö. Bucsay Mihály – Csepregi Zoltán: *Das Bekenntnis der Synode zu Erdöd von 1545*. In: Faulenbach, Heiner – Busch, Eberhard (szerk.): *Reformierte Bekenntnisschriften*. 1/2. kötet, 1535–1549, 439–442.; Tempfli, Emmerich: *Melanchthon und die Synode von Erdöd (20. September 1545)*, 210–215.

¹²⁵ Vö. Selderhuis, Herman J. (szerk.): *Calvin-Handbuch*, 60–61.; Mahlmann, Theodor: *Melanchthon als Vorläufer des Wittenberger Kryptocalvinismus*. In: Frank, Günter – Selderhuis, Herman J. (szerk.): *Melanchthon und der Calvinismus*. Stuttgart 2005, 183. skk.

¹²⁶ Kálvin már korábban is csodálta Melanchthont. Az *Institutio* (1539) megfogalmazásánál bizonyítottan többször használja Melanchthon *Loci communes* (1535) munkáját. Vö. Millet, Olivier: *Les „Loci communes” de 1535 et l’„Institution de la Religion chrétienne” de 1539–41 ou Calvin en dialogue avec Melanchthon*. In: Frank, Günter – Meerhoff, Kees (szerk.): *Melanchthon und Europa*. 2. Teilband: Westeuropa. Stuttgart 2002, 85–96. A Simon Grynäushoz intézett Római levél-kommentár előszavában (1540) elfogadón nyilatkozik Melanchthon Római levél magyarázatáról (1532). Vö. Calvin: *In Epistolam Pavli ad Romanos [...] Commentaria* (1540). In: Busch, Eberhard és mások (szerk.): *Calvin-Studienausgabe*. 5/1. kötet: *Der Brief an die Römer*, Neukirchen-Vluyn 2005, 20–21.

latkozataiból tudjuk, hogy tökéletesen egyetértett pl. a *Variatában* megfogalmazott melanchthoni úrvacsoratanal, és a *Consensus Tigurinus* (1549) úgy tekintette, mint ami a *Variatát* pontosabban és találóbban megfogalmazza.¹²⁷ Miután Kálvin részt vett az 1541-ben tartott regensburgi országgyűlésen, a két reformátor között határozottan személyesebb levelezés indult, főként azért, mert mindkettő intenzív kapcsolatban állott Bázellel.

Ennek a háttérnek ismeretében érhető, hogy a Melanchthonnál tanult Dévai néhány kérdésben feltűnően közel állt Kálvin teológiai felfogásához. Az 1540-es évek elején, amikor Dévai éppen Melanchthonnal időzött ismét Wittenbergben, az úrvacsoratan miatt újabb konfliktus bontakozott ki Melanchthon és Luther között: 1542-ben Martin Bucert a kölni érsekségbe hívták, hogy előmozdítsa a reformációt és egyházi rendtartást alkosson Köln számára. Ez a Bucer és Melanchthon által közösen megfogalmazott Egyházi rendtartás (*Einfältigs Bedencken*, 1543) a *Variata* úrvacsoratanát képviselte, ami Luthert heves vitába lendítette, mert nem fogalmazta meg elég világosan, hogy Krisztus teste és vére miként van jelen a jegyekben.¹²⁸ Ez készítette Luthert arra, hogy megírja vitairatát: *Kurtz Bekentnis vom heiligen Sacrament* (Wittenberg 1544).¹²⁹ Melanchthon ebben a konfliktusban két front között állt és nem volt lehetősége nyíltan beszélni Lutherrel. Buceren kívül csak kívülálló barátoknak tudta kifejezni aggodalmát, nevezetesen Wolfgang Muculusnak Augsburgban, Heinrich Bullingernek Zürichben, vagy Veit Dietrichnek Nürnbergben.¹³⁰ Melanchthon levelet írt Dietrichnek, és megpróbálta megakadályozni azt, hogy Luther kézbesítse Bucer és Bullinger azon véleményét, amit 1544-ben mindketten a magyar Bódog József (Macarius) számára fogalmaztak. Ezzel a vita elmérgesedését szerette volna megakadályozni.¹³¹

Itt egy további fontos megállapítást kell tennünk, mert így válik világossá, hogy az 1540-es években miként kötődött Melanchthon a felső-német és a svájci reformációhoz.¹³² 1543-ban több magyar diák iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Közöttük volt Heltai Gáspár, Szegedi Kis István, Abádi Benedek és Bihari Balázs.¹³³ A szász

¹²⁷ Ld. a 39. lábjegyzetet.

¹²⁸ Vö. Köhn, Mechthild: *Martin Bucers Entwurf einer Reformation des Erzstiftes Köln. Untersuchungen der Entstehungsgeschichte und der Theologie des „Einfältigen Bedenckens“ von 1543*. Bielefeld 1966, 126–127.

¹²⁹ Ez az irat mindenekelőtt támadás volt a *Schwermer und Sacraments feinde*, *Carlstadt*, *Zwingel*, *Oekolampad* ellen, Bullingert pedig a *Warhafften Bekanntnuß der dieneren der kilchen zu Zürich* (1545) megírására készítette. Vö. Mühlring, Andreas: *Zürcher Bekenntnis von 1545*, 449–452.

¹³⁰ Vö. Scheible, Heinz: *Melanchthon. Eine Biographie*, 163. skk.

¹³¹ Ld. Melanchthon levele Veit Dietrichhez, 1544. aug. 11. In: MBW, 4. kötet, Nr. 3653; vö. Ritoók-Szalay Ágnes: *Warum Melanchthon? Über die Wirkung Melanchthons im ehemaligen Ungarn*. In: Frank, Günter – Treu, Martin (szerk.): *Melanchthon und Europa*, 282.; Bodenmann, Reinhard: *Martin Bucer und der adelige Ungar Joseph Macharius*. In: *Tagungsband zur Emeritierung von Rudolf Dellsperger*. 2009, nyomtatás alatt.

¹³² Ezzel kapcsolatban meg kell említenünk Melanchthon levelét, amelyben Bullinger János evangéliumához írt kommentárját méltatja és szorosabbra akarja fűzni a kapcsolatot Bullingerrel. Vö. Melanchthon levele Heinrich Bullingerhez, 1544. márc. 25. In: Henrich, Rainer és mások (szerk.): *Heinrich Bullinger Briefwechsel*. 14. kötet Zürich 2009, nyomtatásban. Ez a levél először a Heltai Gáspár által kiadott kötetben jelent meg nyomtatásban: *Scripta quaedam magni Philippi Melanchthonis, [...] quibus manifestissime declaravit, quid de sacra Domini coena senserit* (Klausenburg 1560). Az erdélyi reformátusok azt akarták bizonyítani nyomtatással, hogy Melanchthon és Bullinger egy véleményen volt az úrvacsora tekintetében. Vö. Holl Béla: *Egy ismeretlen kolozsvári Melanchthon-nyomtatvány a XVI. századból*. In: *Magyar Könyvszemle* 82 (1966) 376–385. Melanchthon elismerését Bullinger úrvacsoratanával kapcsolatban ld. Martin Frecht levele Bullingerhez, 1543. aug. 2., többek között Henrich, Rainer (szerk.): *Heinrich Bullinger Briefwechsel*. 13. kötet Zürich 2008, Nr. 1766.

¹³³ Vö. Révész Imre: *Magyar tanulók Wittenbergben Melanchthon haláláig*, 219.; Kovács Endre: *Melanchthon und Ungarn*. In: *Melanchthon-Komitee der DDR* (szerk.): *Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae*. Berlin 1963, 261–269.

egyetemi hallgatókkal ellentétben, a magyarok szinte kivétel nélkül a latinul előadó Melanchthon előadásait látogatták, mert legtöbbjük nem tudott németül.¹³⁴ Később mindenik fentebb megnevezett magyar a helvét irányzat felé fordult. Szegedi Kis István lett a magyarországi református protestantizmus leghíresebb dogmatikusa.¹³⁵ Maga Melanchthon küldött több magyar egyetemi hallgatót, pl. Dévait, Martin Hentiust vagy Bódog Józsefet az felső-német városokba és Svájcba, hogy ott ismerhessék meg az úrvacsorát.¹³⁶

Kálvin 1551 előtti magyarországi „jelenlétének” kulcsa tehát Melanchthon. Vagyis: az irodalmi források alapján arra a következtetésre jutunk, hogy Dévai teológiai felfogása közel állt Kálvinhoz és Bullingerhez. Ennek nem az a magyarázata, hogy Dévai ápolt jó és személyes kapcsolatot a svájci reformáció képviselőivel, hanem az, hogy Melanchthon volt jó kapcsolatban Kálvinnal és Bullingerrel. Könnyen meglehet, hogy Melanchthon kezdeményezte Bázelen a *Disputatio* nyomtatását. Dévai írásainak teológiai elemzése azt bizonyítja, hogy ő – ellentétben az eddigi kutatások feltételezéseivel¹³⁷ – nem volt „hű Luther-követő”, hanem már az 1530-as években olyan álláspontot képviselt a fontosabb teológiai kérdésekben, amelyek eltértek Luther nézeteitől. Vitathatatlanak tűnik, hogy Kálvin 1536-os *Institutióját* már röviddel a nyomtatás után kézbe vette és tanulmányozta.¹³⁸

Ennek a háttérnek ismeretében válik érthetővé az, hogy Luther *sacramentarius*-nak nevezte Dévait 1544-ben. Dévai a *Confessio Augustana Variata* úrvacsorátánát képviselte, amely nem fogalmaz egyértelműen abban a tekintetben, hogy Krisztus teste és vére miként van jelen a jegyekben. Luthernek egyházpolitikai érdekből „kellett” *sacramentarius*-nak bélyegeznie Dévai nézetét, ugyanis Melanchthon révén¹³⁹ közsímet volt, hogy Dévai Bíró prédikációs tevékenysége sikeres volt Magyarország egyes területein, valamint Erdélyben, és hogy a ferences rend számos tagja az ő *media sententiáját* támogatta.¹⁴⁰ Bódog beszámolt Bullingernek, hogy Magyarországon intenzíven vitatkoznak a reformáció különböző irányzatai felett.¹⁴¹

¹³⁴ Vgl. Ritoók-Szalay Ágnes: *Warum Melanchthon? Über die Wirkung Melanchthons im ehemaligen Ungarn*, 276–277. Dévai is hangsúlyozza Faberrel szemben: *Germanice nesciam*; vö. Dévai Bíró Mátyás: *Disputatio*, 68v.

¹³⁵ Vö. Bucsay Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978*. 1. kötet, 62–69.; Bartha Tibor (szerk.): *Studia et acta ecclesiastica*. 5 kötet. Budapest 1965–1983; itt: 3. kötet, 13–214.; Nagy Barnabás: *Bullingers Bedeutung für das östliche Europa. Ein Forschungsbericht*, 88. skk., 92–93.

¹³⁶ Vö. Zsindely Endre: *Bullinger und Ungarn*. In: Gäbler, Ulrich – Herkenrath, Erland (szerk.): *Heinrich Bullinger 1504–1575. Gesammelte Aufsätze zum 400. Todestag*. 2. kötet. Zürich 1975, 364–369.

¹³⁷ Vö. Bucsay Mihály: *Die Lehre vom heiligen Abendmahl in der ungarischen Reformation helvetischer Richtung*, 266.

¹³⁸ Ez S. Szabó József véleményével szemben (ld. Kálvin és a magyar reformátorok. In: *Protestáns Szemle* 21 (1909) 157–167.; itt: 163.), mégiscsak lehetségesnek tekinthető. Ugyanis Kálvin *Institutiója* 1536 márciusában jelent meg Bázelen, és egy éven belül el is kapkodták. Vö. Schirmacher, Thomas (szerk.): *Johannes Calvin. Christliche Glaubenslehre. Erstausgabe der „Institutio“ von 1536*. Hamburg 2008, XIV–XV. Dévai *Disputatiója* 1537 második felében jelent meg, és 1536/37 telén vagy tavaszán fogalmazta meg Nürnbergben a *De praedestinatione* fejezetet, valamint Faber vádpontjainak cáfolatát, amelyhez Veit Dietrich 1537 jún. 1-én írt előszót.

¹³⁹ Az úrvacsora-vita háttérében érdekes Luther egyik széljegyzete: nem gyanúsítja Melanchthont, hogy valami köze volna a *sacramentarius* szemléletet vallók elterjedéséhez. Vö. Luther Márton levele az Eperies-i papokhoz, 1544. ápr. 21. In: *WA*, Bd. 10, Nr. 3984.

¹⁴⁰ Vö. Brendle, Franz: *Habsburg, Ungarn und das Reich im 16. Jahrhundert*. In: Kühlmann, Walter – Schindling, Anton (szerk.): *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, 9–10.

¹⁴¹ Vö. Bódog (Macarius) József levele Bullingerhez, 1544. jún. 14. és 19. között. In: Bartha Tibor (szerk.): *Studia et acta ecclesiastica*. 3. kötet, 941.

Nincs mit csodálkozni azon, hogy Heltai Gáspárnál megjelent Bucer *Confessio de coena Domini* munkája (Kolozsvár 1550), amelyet Bucer 1544-ben Bódog kívánságára fogalmazott meg.¹⁴² Az előszóban Heltai azzal indokolja kinyomtatását, hogy Erdélyben egyre több az *Úrvacsora sákramentumának az ellensége*, akik megpróbálják *Sacramentum Ecclesiae euacuare, verumque Corporis & Sanguinis Christi praesentiam tollere*. Mivel azonban ezek Bucerre hivatkoznak, azért akarja kinyomtatni a Bódogtól kapott Bucer-művet, mert abból világosan kitűnik Krisztus jegyekben való jelenléte.¹⁴³ Heltai előszavára fel kell figyelniünk azért is, mert jól tükrözi, hogy a helvét irányzat 1550 körül – s gondoljunk itt mindenekelőtt Zwingli, Bullinger és Kálvin, de Oekolampadius írásaira is¹⁴⁴ – erőteljesen hódítottak teret, úgyannyira, hogy Krisztus teste és vére jegyekben való jelenlétének lutheri értelmezése egyre inkább háttérbe szorult. Heltai azonban már nyilvánvalóan *sacramentarius* befolyás alatt állt, mivel Melanchthon éppen ezt a buceri hitvallását nem akarta átadni Luthernek. Ennek az írásnak a kolozsvári kinyomtatása tehát csupán akkor érthető, ha ott látjuk háttérben a helvét irányzat általános terjedését és különösen Kálvin teológiájának terjedését.

Ezek a fejtegetések világosan megmutatják, hogy az egyetemisták peregrinációja különösen hozzájárult Kálvin írásainak vagy az ő teológiájához közelálló írások terjedéséhez. A peregrináló egyetemisták számos teológiai irányzattal ismerkedtek meg. Gyakran vittek haza fontos műveket, amint azt a Bódog József hagyatékjegyzékéből tudjuk, amelyben Luther művei mellett Melanchthon, Oekolampadius, Pellikan, Bullinger és Gwalther számos írása, sőt Kálvin *Institutiója* is megtalálható.¹⁴⁵ A források világosan mutatják, hogy az egyetemisták úgy ismerték a reformatori tanítást, mint ami még közös az alapdogmák tekintetében. 1545 tavaszán például így fordult a Bucertanítvány Belényesi Gergely Kálvinhoz és Bullingerhez, hogy tőlük vigasztalást és könyörgést kérjen a török uralom alatt szenvedő magyarországi *reformatori* egyházzért.¹⁴⁶ Ez a „közös gondolkodás” bizonyára Melanchthon érdeme. Egész életében elkötelezett maradt mind a humanizmus, mind pedig a magyar reformáció iránt, sok vitás kérdésben vállalta a békítő közvetítést és ezért tudott közeledni a helvét reformációhoz. Arra törekedett, hogy megőrizze a protestánsok egységét,¹⁴⁷ s ezért lényegesen hozzájárult Kálvin teológiájának magyarországi és erdélyi terjesztéséhez.

¹⁴² Vö. fentebb.

¹⁴³ Vö. Heltai, Gáspár: *Confessio Martini Buceri De Coena Domini recens scripta*. Item: Epistola Johan. Brentii de verbis Domini Hoc est corpus meum [...]. Klausenburg 1550, A2r–v.

¹⁴⁴ Vö. Bernhard, Jan-Andrea: *Von Adligen, Studenten und Buchdruckern in Ungarn*, 160–163.

¹⁴⁵ Vö. *Adattár*, 16/3. kötet: Monok István (szerk.): *A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes*, 173.; Bernhard, Jan-Andrea: *Von Adligen, Studenten und Buchdruckern in Ungarn*, 162.; Ritoók-Szalay, Ágnes: Ein ungarischer Schüler Melanchthons: Josephus Macarius. In: *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 4 (1968), 107–117.; itt: 114.

¹⁴⁶ Vö. Belényesi Gergely levele Kálvinhoz, 1545. márc. 26. In: CO, 12. kötet, 52. skk.; Belényesi Gergely levele Bullingerhez, 1545. ápr. 1. In: Bartha Tibor (szerk.): *Studia et acta ecclesiastica*. 3. kötet, 958–959. Belényesi Gergelyhez vö. Zsindely Endre: Belényesi Gergely ismeretlen levele Bullingerhez. In: *Református Egyház* 18 (1966), 112–113.; D’Eszlary, Charles: Jean Calvin, Théodore de Bèze et leurs amis hongrois. In: *Bulletin de la Société de l’Histoire du Protestantisme Français* 100 (1964) 74–99.; itt: 80–87.

¹⁴⁷ Melanchthonnak köszönhető az is, hogy az erdélyi „protestánsok” egységben maradtak egy ideig. Ti. az erdélyi reformáció csak Melanchthon halála után (1560) szakadt három felekezetre. Kálvinnak is szívügye volt a „protestánsok” egysége, s határozottan kiállt a Melanchthon által is elfogadott *Consensus Tigurinus* (1549) mellett. Vö. Busch, Eberhard: *Consensus Tigurinus* 1549. In: Faulenbach, Heiner – Busch, Eberhard (szerk.): *Reformierte Bekenntnisschriften*. 1/2. kötet, 1535–1549, 474.

3. Kálvin és Magyarország

Mint már említettük, Kálvin eleven levelezésben állott Melanchthonnal és Bullingerrel. Melanchthon és Bullinger viszont az 1540-es évektől kezdve többé-kevésbé intenzív levelezést folytatott a magyarországiakkal.¹⁴⁸ Érdekes megjegyezni, hogy a Melanchthonnal és Bullingerrel folytatott levelezésében alig foglalkozik Magyarországgal, legalábbis egyházpolitikai vonatkozásban, de a török kérdés újra és újra szóba kerül.¹⁴⁹

Ez a viszonyulás lelhető fel Kálvin egyéb műveiben is: a török kérdéstről először az 1536-os *Institutio* ekléziológiájában, illetve kiválasztástanában beszél, és a törököket és szaracénokat így nevezi meg: *verae religionis hostes*. Habár a törököket a elvetettek közé sorolja, megjegyzi: a keresztyének kötelessége az, hogy ezeket ne erőszakkal, hanem szelidséggel és imádsággal törekedjenek az egyház felé fordítani.¹⁵⁰ A magyarországi törökinvázióról 1539 elején ír Strassburgból Wilhelm Farelnek,¹⁵¹ s még a regensburgi országgyűlés előtt megemlíti, hogy értesült a törökök budai előrenyomulásáról.¹⁵² Az ilyen eseményekről történt levélváltás bizonyítja, hogy általában ismerte az európai politikai viszonyokat, és Magyarország helyzetét is.

A 1451-es regensburgi országgyűlésen Kálvin további ismereteket szerzett a törökinvázió felől.¹⁵³ Még április 24-én kifejezte Farelnek azon reményét, hogy Ferdinánd kihasználta az alkalmat és újból beveszi Budát.¹⁵⁴ Buda szeptember 2-án mégis véglegesen I. Szulejmán kezére került és Magyarország három részre szakadt, amely nagy jelentőséggel bírt a reformáció terjedésének szempontjából.¹⁵⁵ A következő években Kálvint Simon Sulzer, Oswald Myconius (Bázel), Caspar Hedion (Strassburg), Wilhelm Farel (Neuenburg), Ambrosius Moibanus (Breslau), illetve – amint már említettük – Belényesi Gergely értesítette a török uralom alatt álló Magyarország helyzetéről.¹⁵⁶ Belényesi levelétől eltékvé, 1551 előtt a reformáció magyarországi terjedésének kérdései-

¹⁴⁸ Vö. Ritoók-Szalay Ágnes: *Warum Melanchthon? Über die Wirkung Melanchthons im ehemaligen Ungarn*, 273–284.; Kovács Endre: *Melanchthon und Ungarn*, 261–269.; Zsindely, Endre: Bullinger Henrik magyar kapcsolatai. In: Bartha Tibor (szerk.): *Studia et acta ecclesiastica*. 2. kötet, 57–86.; uő: Svájci levelesláda a reformáció korából. In: uo. 3. kötet, 933–1001.; Nagy Barnabás: *Bullingers Bedeutung für das östliche Europa. Ein Forschungsbericht*, 84–119.; Bryner, Erich: Die Ausstrahlungen Bullingers auf die Reformation in Ungarn und Polen. In: *Zwingliana* 31 (2004), 179–197.; itt: 179–188.

¹⁴⁹ Vö. Bullinger levele Kálvinhoz, 1551. febr. 4. és 1551. jún. 23., valamint ápr. 9. In: CO, 14. kötet, Nr. 1446, 1503; uo. 6. kötet, Nr. 2615; Melanchthon levele Kálvinhoz [1552 október]. In: uo. 14. kötet, Nr. 1656.

¹⁵⁰ Vö. Calvin: *Institutio christianae religionis* (1536), 77. Kálvin először az 1539-es *Institutio*ban fogalmazta meg a „kettős” predestináció tanát. (vö fentebb), s ennek megfelelően törölte a megfelelő részt.

¹⁵¹ Vö. Kálvin levele Wilhelm Farelhez, uo. [1539 januárja]. In: CO, 10. kötet, Nr. 158.

¹⁵² Vö. Kálvin levele Wilhelm Farelhez, 1541. márc. 29. In: CO, 11. kötet, Nr. 290.

¹⁵³ Vö. Weisz, Leo: Schweizer Quellen zur Geschichte des Regensburger Reichstages von 1541. In: *Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte* 28 (1934), 51–104.; itt: 97.

¹⁵⁴ Vö. Kálvin levele Wilhelm Farelhez, 1541. ápr. 24. In: CO, 11. kötet, Nr. 302.

¹⁵⁵ Vö. Asche, Matthias: Bildungsbeziehungen zwischen Ungarn, Siebenbürgen und den deutschen Universitäten im 16. und frühen 17. Jahrhundert. In: Kühlmann, Walter – Schindling, Anton (szerk.): *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, 38. skk.

¹⁵⁶ Vö. CO, 11. kötet, Nr. 442, 445; 12. kötet, Nr. 626, 763, 812; 13. kötet, Nr. 1423; 14. kötet, Nr. 1615; stb.

ról alig beszéltek, 1545 után pedig néha-néha lehet olvasni olyan diákokról, akik levelet hoztak Kálvintól, vagy vittek Kálvinnak.¹⁵⁷

Kálvin (Genf 1549) józan szemlélettel megállapítja az *Advertissement contre l'astrologie qu'on appelle judiciaire* című írásában: *Ils entreprennent de rendre raison pourquoy Mahomet avec son Alcoran a plus grand vogue que Jesus Christ avec son Évangelié.*¹⁵⁸ Úgy tűnik, hogy Kálvinnak kétségei vannak az evangélium magyarországi „diadalmenete” felől.

Kálvin szemléletében 1551 után sem állapítható meg valamely egyházpolitikai elkötelezettség a magyar nyelvű területek iránt, noha több levél is említi az evangélium sikeres terjedését. A jelentések ugyanakkor a Magyarországon és Erdélyben gondokat okozó antitrinitárius irányzatról is szólnak.¹⁵⁹ 1559-ben, az akadémia alapítása előtt csak töredékes ismereteink vannak olyan magyar diákokról, akik felkeresték Kálvint Genfben. Sokkal többen lehetettek, mint amiről tudomásunk van, de legtöbbször csak véletlenül hallunk róluk, hogy pl. egy diák levélvívőként szolgált. Belényesi kivételével csak kevés diák esetében lehetett bizonyítani források alapján, hogy megfordultak Genfben.¹⁶⁰ Úgy tűnik, az akadémia létrejötte után csak kevés számú magyar diák ment Genfbe, és kevesen ismerték meg Kálvint.

4. Összegzés

Kálvin abban különbözik Melanchthontól és Bullingertől, hogy nem kereste az aktív befolyás lehetőségét a magyarországi és az erdélyi reformáció terjedése érdekében. Tömören szólva: nem folytatott európai egyházpolitikát. Míg Franciaország, Anglia, Skócia, Németalföld, Pfalz tartomány tekintetében aktívan hozzájárult az evangélium terjedéséhez,¹⁶¹ munkássága nem fektetett nagy hangsúlyt a közép-kelet-európai térségre.¹⁶² Magyarországon és Erdélyben mégis terjedtek a művei. Ebben nagy szerepet

¹⁵⁷ Így jelenti pl. Valérand Poullain (1544), hogy egy *Hungarus* Kálvin levelét Strassburgba vitte. Vö. Valérand Poullain levele Kálvinnak, 1544. okt. 13. In: CO, 11. kötet, Nr. 577. Peter Martyr Vermigli levelet bízott egy magyar ifjúra (*adolescenti Hungaro*), hogy azt eljuttassa Kálvinnak. Vö. Peter Martyr Vermigli levele Kálvinnak, 1554. máj. 9. In: uo. 15. kötet, Nr. 1953.

¹⁵⁸ Calvin, Johannes: *Advertissement contre l'astrologie qu'on appelle judiciaire* [...] (1549). In: CO, 7. kötet, 533.

¹⁵⁹ Vö. uo. 14. kötet, Nr. 1615; 17. kötet, Nr. 3098; 18. kötet, Nr. 3168; 19. kötet, Nr. 3669; stb.

¹⁶⁰ Pl. egy bizonyos Szegedi Gergelynek 1544 végén kellett tanulnia Genfben. Vö. Bod Péter: *Magyar Athenas* (1766). Budapest 1982, 420.; D'Eszlary, Charles: *Jean Calvin, Théodore de Bèze et leurs amis hongrois*, 87. Később Debrecenben szolgált lelkészként és Méliusz Juhász Péterrel megfogalmazta a *Confessio ecclesiae Debreciensis*t (1562). Vö. Schlégl István: *Die Beziehungen Heinrich Bullingers zu Ungarn*, 67.; Müller, E. F. Karl (szerk.): *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche*. Leipzig 1903, XXXVI. sk.; Rác Lajos: *L'inspiration française dans le protestantisme hongrois I*. In: *Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes* 3 (1925), 11–20.; itt: 13–14. Nem világos, hogy itt az egykori kassai ellenfélről és a segesvári vallási értekezleten (1538) résztvevő Dévai Bíró Mátyásról volna-e szó. Bucsay abból indul ki, hogy az 1544. szept. 22-i váradai lelkészi konventen jelen lévő Szegedi Gergely az utóbbival azonos. Vö. Bucsay Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978*. 1. kötet, 55–56. Hasonlóan bizonytalan az is, hogy a bibliafordító Károlyi Gáspár, aki Wittenbergben tanult, peregrinációja során Svájcba is eljutott volna. Vö. Bod Péter: *Magyar Athenas*, 340.; Rác: *L'inspiration*, 87.; Szabó S. József: *Tudományos peregrináció a reformáció korában*. In: *Protestáns Szemle* 47 (1938), 322–329.; itt: 327. Források mindaddig még nem bizonyították.

¹⁶¹ Kálvin különös figyelmet tanúsított a megnevezett országokban élő hittestvérek iránt, akik gyakran menekültek Genfbe, és erkölcsileg, illetve szellemileg támogatta őket. Vö. Spijker, Willem van 't: *Calvin. Biographie und Theologie*. Göttingen 2001, J 221. skk.

¹⁶² Meg kell azonban jegyeznünk, hogy A Zsidókhöz írott levélről szóló kommentárját (1549) Sigismund August királynak, az Apostolok cselekedeteiről írtat (1560) pedig a lengyelországi Radziwill hercegnek dedikálta. Ez pedig arra utal, hogy a reformáció lengyelországi fejlődésére aktív befolyást igyeke-

játszottak a magyar diákok, de hozzájárultak ehhez a bázeli és strassburgi könyvnyomtatók is.¹⁶³ A magyar diákok a reformációt még közösen átélhető történéseknek érezték az 1540-es években, és Kálvin *Institutiójának* különböző kiadásait Melanchthon *Loci communes* című munkájával együtt olvasták.

Noha Kálvin művei már az 1520-as években elterjedtek és több helyen is olvasták őket, a wittenbergi reformáció melanchthoni irányzata mégis hosszú ideig uralkodott. Honterus brassói működése különösen mutatja, hogy reformáción és humanizmuson ugyanazt a programot értették. A *Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis Provinciae* (Brassó, 1543) című programfüzetében Honterus azt hangsúlyozza, hogy Brassóban *exemplo clarissimarum urbium* ment végbe. Nem Luthert említi, hanem ezt: *variis doctissimorum virorum scriptist*.¹⁶⁴ Tehát az 1540-es években Honterus is a reformáció egységéből indult ki. Nincs mit csodálkozni azon, hogy ő, aki majdnem három évet töltött Bázelen, ellenezte a fülbeigóást, a bázeli példát követve eltávolította a képeket és megszüntette a perikopa olvasást a *lectio continua* javára. Melanchthon még ugyanabban az évben egy hosszú előszóval adta ki Honterus írását Wittenbergben.¹⁶⁵

Johannes Faber bécsi püspök már 1533-ban, tehát a Dévai Bíró kihallgatásának évében a pápához fordult a *sacramentariusok* miatt.¹⁶⁶ Zwingli úrvacsoratanától Luther is óvni akarta Révay Ferenc, észak-nyugat-magyarországi főurat, a zürichi reformáció látszólagos követőjét.¹⁶⁷ Az 1540-es években mégis akadálytalanul kezdtek terjedni a zürichi reformáció írásai, annyira, hogy I. Ferdinánd kénytelen volt törvényes rendelkezéseket kiadni az *eretnekség* ellen, amelyhez főképpen az anabaptistákat és a *sacramentariusok*at sorolta. Drašković *Confutatiója* (1551) már feltételezte ezt a *sacramentariusok* elleni harcot. Mivel azonban Kálvin írásait mindaddig nem azonosították a zürichi reformációval, Draškovićnak hangsúlyoznia kellett, hogy Kálvin is *sacramentarius*. Ebben Draškovićot természetesen csak megerősítette az a tény, hogy Kálvin és Bullinger 1549 májusában aláírta a *Consensio mutua in re sacramentariát* (vagyis a *Consensus Tigurinus*), és ezután közösen kívántak küzdeni az evangélium terjedéséért. Magyarországon és Erdélyben végül is a *Consensus Tigurinus* adta az alapot a reformáció helvét-irányzatú további terjedéséhez, akár Bullinger, akár Kálvin vagy Beza írásai által. Ezt pedig már Drašković *Confutatiója* sem tudta feltartóztatni.

Fordította: Nagy Irén

Lektorálta: Adorjáni Zoltán

zett gyakorolni. Ezeket azonban nem lehet olyan szisztematikusan és évekig tartó egyházpolitika bizonyítékainak tekinteni, mint amilyen pl. Bullingeré volt. Az egész kelet-közép-európai térséget szem előtt tartva ezek csupán egyedülálló akciók voltak.

¹⁶³ Így nyomtatott sok *Cabiniánát* a strassburgi nyomdász, Venceslaus Rihel, akinek Magyarországgal és mindenekelett Erdéllyel (Brassó, Kolozsvár) voltak kapcsolatai. Vö. D'Eszlary, Charles: *Jean Calvin, Théodore de Bèze et leurs amis hongrois*, 84.

¹⁶⁴ Vö. Juhász István: Von Luther zu Bullinger. Der theologische Weg der Reformation in den protestantischen Kirchen in Rumänien. In: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 81 (1970), 308–333.; itt: 313–314.

¹⁶⁵ Vö. Honterus, Johannes: *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae, cum praefatione Philippi Melanchthon*. Wittenberg 1543. Az utóbbi években bebizonyosodott, hogy Melanchthon és tanítványai nagy hatással voltak az erdélyi evangélikus lelkesekre. A philippizmus erősen elterjedt, úgyhogy még a szász egyház negyedik szuperintendensét, Matthias Schiffbaumert (1547–1611) is kriptokálvinistának tartották, mivel könyveinek majdnem fele egy svájci nyomdából származik. Vö. Verók Attila: Das schweizerische Buch bei den Siebenbürger Sachsen vom 16. bis 18. Jahrhundert. In: Čičaj, Viliam – Bernhard, Jan-Andrea (szerk.): *Tagungsband zu „Orbis Helveticorum“*. Nyomtatás alatt [Bratislava 2010].

¹⁶⁶ Vö. Johannes Faber levele VII. Kelemen pápához, 1533. aug. 5. In: *Adattár*, 11. kötet, 32–33.

¹⁶⁷ Vö. Luther levele Révay Ferenchez, 1538. aug. 4. valamint okt. 1. In: WA, 8. kötet, Nr. 3246, 3263.

Calvins Wirkung und Einfluss in Ungarn und Siebenbürgen vor 1551

Calvin unterschied sich von Melanchthon und Bullinger insofern, als er nicht aktiv auf den Fortgang der Reformation in Ungarn und Siebenbürgen Einfluss zu nehmen suchte. Er verfolgte also – prägnant ausgedrückt – keine europäische Kirchenpolitik. Während er sich in Frankreich, England, Schottland, den Niederlanden und der Pfalz aktiv für die Ausbreitung des Evangeliums einsetzte, bildete der ostmitteleuropäische Raum keinen Schwerpunkt in seiner Arbeit. Trotzdem wurden seine Werke in Ungarn und Siebenbürgen verbreitet. Natürlich spielten dabei die ungarischen Studenten eine besondere Rolle, aber auch die Buchdrucker in Basel oder Strassburg trugen dazu bei. Von den ungarischen Studenten wurde in den 1540er Jahren die Reformation noch als gemeinschaftlich empfunden und die verschiedenen Ausgaben von Calvins *Institutio* wurden ebenso wie Melanchthons *Loci communes* gelesen.

Obwohl Luthers Schriften bereits in den 1520er Jahren an mehreren Orten verbreitet waren, obsiegte langfristig die Melanchthon'sche Version der Wittenberger Reformation. Honterus' Wirken in Kronstadt zeigt besonders eindrücklich, dass Humanismus und Reformation als dasselbe Programm verstanden wurden; in seiner Programmschrift *Reformatio Ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis Provinciae* (Kronstadt 1543) betont Honterus, dass man in dieser Stadt *exemplo clarissimarum urbium* gefolgt sei. Statt Luther zu erwähnen, verweist er auf *variis doctissimorum virorum scriptis*. Auch Honterus geht also in den 1540er Jahren noch von der Einheit der Reformation aus. Es erstaunt deshalb nicht, dass er, der sich knapp drei Jahre in Basel aufgehalten hatte, sich gegen die Ohrenbeichte stellte, nach dem Vorbild Basels alle Bilder entfernte und die Perikopenlesung zugunsten der *lectio continua* abschaffte. Melanchthon gab schließlich noch im gleichen Jahr Honterus' Schrift in Wittenberg mit einem eigenen Vorwort heraus.

Der Wiener Bischof Johannes Faber wandte sich bereits 1533 – also in dem Jahr, in welchem er Dévai Bíró verhörte – wegen der Schriften der *Sakramentariet* an den Papst. Auch Luther warnte den Magnaten Ferenc Révay, einen scheinbaren Anhänger der Zürcher Reformation im Nordwesten Ungarns, vor der Abendmahlslehre Zwinglis. Dennoch nahm in den 1540er Jahren die Verbreitung von Schriften der Zürcher Reformation ungehindert zu, so dass sich Ferdinand I. gezwungen sah, legislative Maßnahmen gegen die *Häresien*, worunter er hauptsächlich Anabaptisten und *Sakramentariet* verstand, zu erlassen. Draškovićs *Confutatio* von 1551 setzte diesen Kampf gegen die *Sakramentariet* bereits voraus. Da aber Calvins Schriften bis dahin nicht mit der Zürcher Reformation identifiziert worden waren, musste Drašković betonen, dass auch Calvin ein *Sakramentariet* sei. Natürlich wurde Drašković darin bestärkt, als Calvin und Bullinger die *Consensio mutua in re sacramentaria* (d. i. *Consensus Tigurinus*) im Mai 1549 unterschrieben und sie fortan gemeinsam für die Ausbreitung des Evangeliums kämpfen wollten. In Ungarn und Siebenbürgen legte der *Consensus Tigurinus* schließlich die Grundlage für die weitere Verbreitung der Reformation helvetischer Richtung, sei es durch Schriften Bullingers, Calvins oder Bézas. Dem konnte auch Draškovićs *Confutatio* keinen Einhalt mehr gebieten.